

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Факультет історії і міжнародних відносин

Кафедра культури, методики навчання історії та спеціальних історичних
дисциплін

**К В А Л І Ф І К А Ц І Й Н А Р О Б О Т А на тему:
«РОЗКРИТТЯ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ХVІІІ –
ХІХ СТ. ТА ЇЇ НАСЛІДКІВ У СЬОГОДЕННІ НА УРОКАХ ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ»**

Використання чужих ідей,
результатів і текстів мають посилання на
відповідне джерело

(підпис) (прізвище та
 ініціали)

Здобувача вищої освіти 2 курсу МАІ групи
Освітньої програми Середня освіта. Історія та
громадянська освіта.
Предметної спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Спеціальності 014 Середня освіта
Галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
Ступеня вищої освіти магістр
Роги Олексія Олександровича

Науковий керівник Войнаровський А. В. доцент,
кандидат історичних наук
Розширена шкала

Кількість балів _____ Оцінка ECTS

Голова Екзаменаційної комісії _____

(підпис) (прізвище , ініціали)

Члени Екзаменаційної комісії _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

Вінниця 2025

ЗМІСТ

Анотація.....	4
Annotation.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	10
1.2. Джерельна база.....	24
1.3. Методологія та методика дослідження.....	28
РОЗДІЛ II. ЕКСПАНСІЯ ІМПЕРІЇ НА ЗАХІД.....	36
2.1. Війни за Балтію та встановлення колоніальної влади російської імперії.....	36
2.2. Знищення Речі Посполитої та насадження імперської влади.....	43
РОЗДІЛ III. РОСІЙСЬКО-ОСМАНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ...	52
3.1. Російсько-турецькі війни XVIII ст. та боротьба за вихід до Чорного моря.....	52
3.2. Війни XIX ст. і формування російського впливу на Балканах....	58
РОЗДІЛ IV. СХІДНИЙ ВЕКТОР.....	63
4.1. Завоювання Кавказу та підкорення місцевих народів.....	63
4.2. Експансія в Центральну Азію і встановлення колоніальної адміністрації.....	67
4.3. Колонізація Сибіру та освоєння його природних ресурсів.....	71
4.4. Вихід до Тихого океану і боротьба за домінування на Далекому Сході.....	74
РОЗДІЛ V. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ.....	80
5.1. Особливості викладання теми на уроках всесвітньої історії.....	80
5.2. Реалізація змісту теми у курсі громадянської освіти.....	84
Глосарій.....	89
ВИСНОВКИ.....	93
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	96
ДОДАТКИ.....	105

АНОТАЦІЯ

Розкриття експансіоністської політики Росії XVIII – XIX ст. та її наслідків у сьогоденні на уроках всесвітньої історії. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра за спеціальністю 014.03 «Середня освіта (Історія)» освітньої програми «Середня освіта (Історія)». Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2025.

У кваліфікаційній роботі здійснено комплексне дослідження процесу формування та реалізації імперської експансії Росії у XVIII–XIX ст. Визначено політичні, соціально-економічні, військові та ідеологічні чинники, що зумовили розширення імперських кордонів і трансформацію геополітичної стратегії держави. Проаналізовано основні напрями експансії – західний, південний, східний та далекосхідний – у контексті європейського колоніалізму та «східного питання». Розкрито механізми імперського управління, політику асиміляції, релігійну та культурну експансію на підкорених територіях. Особливу увагу приділено дослідженню впливу воєн, дипломатії та ідеології «слов'янської місії» на формування імперської ідентичності.

У роботі висвітлено наслідки імперської експансії для народів Балкан, Кавказу, Центральної Азії, Сибіру та Далекого Сходу, а також трансформацію імперської стратегії наприкінці XIX ст. Окремий розділ присвячено методиці викладання теми у шкільному курсі історії та громадянської освіти в контексті компетентнісного навчання.

Ключові слова: Російська імперія, експансія, колоніалізм, ідеологія, Балкани, Кавказ, Центральна Азія, Сибір, Далекий Схід, методика навчання.

SUMMARY

Revealing Russia's Expansionist Policy of the 18th–19th Centuries and Its Consequences in the Present in World History Lessons. Qualification paper for obtaining the master's degree in specialty 014.03 «Secondary Education (History)» of the educational program «Secondary Education (History)». Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2025.

The qualification paper provides a comprehensive study of the process of formation and implementation of Russian imperial expansion in the 18th–19th centuries. It identifies the political, socio-economic, military, and ideological factors that determined the expansion of the empire's borders and the transformation of its geopolitical strategy. The main directions of expansion – western, southern, eastern, and Far Eastern – are analyzed in the context of European colonialism and the «Eastern Question». The mechanisms of imperial governance, assimilation policy, and religious and cultural expansion in the conquered territories are revealed. Particular attention is paid to the influence of wars, diplomacy, and the ideology of the «Slavic mission» on the formation of imperial identity.

The paper highlights the consequences of imperial expansion for the peoples of the Balkans, the Caucasus, Central Asia, Siberia, and the Far East, as well as the transformation of the imperial strategy at the end of the 19th century. A separate section is devoted to the methodology of teaching this topic in the school course of history and civic education within the framework of competence-based learning.

Keywords: Russian Empire, expansion, colonialism, ideology, Balkans, Caucasus, Central Asia, Siberia, Far East, teaching methodology.

ВСТУП

Актуальність обраної теми зумовлюється потребою комплексного осмислення феномену російської імперської експансії XVIII–XIX ст. у контексті сучасних політичних, історичних та культурних трансформацій. В умовах триваючої російсько-української війни постає нагальна необхідність переосмислення історичних витоків експансіоністської політики Росії, механізмів її формування та засобів легітимації. Імперські практики, закладені у XVIII ст., стали не лише основою територіального розширення, а й джерелом ідеологічних конструктів, що продовжують визначати політичну поведінку російської держави у XXI ст. Наукова актуальність теми полягає у необхідності критичного аналізу імперської моделі Росії як форми континентального колоніалізму, що поєднував військову експансію з політикою культурного та правового підпорядкування підвладних народів. Попри значну історіографічну традицію, багато аспектів російського імперського проекту залишаються недостатньо висвітленими або спотвореними унаслідок тривалої дії імперського наративу. Йдеться насамперед про питання співвідношення воєнної сили та ідеології, правових і адміністративних механізмів інтеграції приєднаних територій, а також про взаємодію центр-периферія в імперському просторі.

Соціально-політична значущість дослідження зумовлена потребою переосмислення місця України у системі російської імперської політики. Український простір упродовж XVIII–XIX ст. виконував роль ключового плацдарму імперського розширення на Захід і Південь, що супроводжувалося ліквідацією автономії, русифікацією та колонізаційними практиками. Аналіз цих процесів важливий не лише для відновлення історичної правди, а й для осмислення сучасних викликів, пов'язаних із відновленням імперських претензій Росії.

Загальнонаукова цінність теми полягає у можливості інтегрувати здобутки історії, політичної науки, права та культурології для побудови цілісної моделі імперської експансії як багатовимірного явища. У такому підході поєднуються військово-політичний, економічний, правовий, ідеологічний та культурний

виміри, що забезпечує міждисциплінарний характер дослідження. Вивчення історичних засад російського імперіалізму має не лише академічне, а й суспільне значення, адже сприяє формуванню критичного мислення, зміцненню історичної пам'яті та виробленню імунітету проти сучасних форм неоімперської пропаганди.

Об'єктом дослідження є процес формування та реалізації політики російської імперської експансії у XVIII–XIX ст. як багатогранного історичного, політичного та культурного явища.

Предметом дослідження є зміст, форми та інструменти реалізації імперської політики Росії щодо підкорених територій, а також ідеологічні, правові й соціокультурні механізми її легітимації.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від останньої чверті XVII ст., коли почали формуватися передумови системної імперської політики за правління Петра I, до початку XX ст., коли імперія досягла свого територіального максимуму та водночас виявила ознаки внутрішньої кризи. Нижня межа (кінець XVII – початок XVIII ст.) визначається початком воєн за Балтію та Чорноморський напрям, які започаткували імперський проект Росії. Верхня межа (кінець XIX – початок XX ст.) зумовлена кризою імперської системи управління, посиленням національних рухів і трансформацією ідеї «єдиної імперської місії».

Територіальні рамки дослідження охоплюють простір розширення Російської імперії у XVIII–XIX ст., зокрема західні (землі Речі Посполитої, Правобережна Україна, Литва, Білорусь), південні (Причорномор'я, Крим, Балкани), кавказькі, центральноазійські та сибірсько-дальньосхідні регіони.

Ступінь дослідження проблеми. Проблематика російської імперської експансії XVIII–XIX ст. має широку історіографію, представлену як українськими, так і зарубіжними дослідниками. У працях В. Бушанського [1] та Ю. Шайгородського [3] розкрито ідеологічні засади російського імперіалізму, зокрема політику міфотворчості й формування офіційного наративу «великодержавної місії». Е. Кінан [2] та Р. Демчук [32] розглядають функцію

історичних міфів у конструюванні імперської ідентичності. У наукових розвідках Дж. Бурбанк і Ф. Купера [58], А. Каппелера [56], Р. С. Суні та В. Ківельсон [57] сформовано загальнотеоретичну рамку розуміння Російської імперії як багатонаціональної політичної системи з ознаками континентального колоніалізму.

Питання правових і адміністративних механізмів експансії висвітлено у працях О. Іванова [4; 8; 26], який дослідив юридичне забезпечення імперської політики щодо Балкан і народів Півночі. Проблему національної політики та русифікації розкривають Т. Вікс [73], В. Луцкай [12] і К. Мелієкістсєв [18]. Український контекст імперської експансії проаналізовано у працях В. Іваненка та М. Кавуна [6], А. Міносяна [11; 17], В. Шеретюка [15]. Серед західних істориків варто відзначити О. Галецького [70], Д. Стоуна [72], А. Моррісона [36; 63] і С. Плохія [78], які розглядають російську експансію у ширшому європейському та постколоніальному контексті. Незважаючи на вагомий корпус досліджень, комплексного аналізу російської експансіоністської політики у зв'язку з її сучасними наслідками в українському та європейському просторах досі бракує.

Джерельна база дослідження. Основу роботи становлять як класичні історичні дослідження, так і сучасні міждисциплінарні праці, що репрезентують різні підходи до осмислення імперської політики Росії. Серед фундаментальних досліджень – монографії В. Аксан [60; 47], присвячені військовим кампаніям XVIII ст. і мобілізаційній політиці, а також праця А. Фішера [75; 79] про анексію Криму й становище кримськотатарського населення. Міжнародний аспект протистояння Росії та Османської імперії висвітлюють М. Андерсон [48], Н. Абдукадіров [54] і Б. Єлавіч [77].

Для висвітлення західного напрямку експансії використано узагальнюючі дослідження Е. Тейдена [69], Д. Стоуна [72], Р. Баттервіка [71] і Д. Нормана [74], які аналізують поділи Речі Посполитої та політику інкорпорації польських земель. Проблему Кавказу та Центральної Азії розкрито у працях Дж. Бедделі [61], А. Моррісона [63] і Г. Хана [46], тоді як колонізацію Сибіру – у працях В.

Лінкольна [64] та М. Басіна [41]. Українські дослідження – О. Головка [16], В. Іваненка [6], А. Шеретюка [15] – дозволяють оцінити правові та соціальні наслідки імперської експансії для українських земель. Джерельна база є репрезентативною, багатовекторною й охоплює військово-політичні, правові, економічні та культурно-ідеологічні аспекти проблеми, що забезпечує комплексність дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати процес російської імперської експансії XVIII–XIX ст. як системне явище, виявити його правові, політичні, культурні та ідеологічні засади, а також визначити місце України у цьому процесі.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

1. Розглянути етапи формування імперської політики Росії в контексті європейських геополітичних зрушень XVIII–XIX ст.
2. Визначити ідеологічно-дискурсивні основи експансії та міфологеми, що легітимізували імперське панування.
3. Проаналізувати правові, адміністративні й фінансові механізми інкорпорації приєднаних територій.
4. Висвітлити особливості колоніальної політики в Західному, Південному, Кавказькому та Східному напрямках експансії.
5. З'ясувати роль України як ключового регіону імперської стратегії та простору культурної асиміляції.
6. Порівняти російський тип «континентального колоніалізму» з моделями британської та османської імперій.
7. Систематизувати основні тенденції та наслідки імперської політики для суспільного, культурного й політичного розвитку підкорених народів.

Структура роботи: Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури із 93 найменувань. Загальний обсяг – 110 сторінок.

РОЗДІЛ І. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Проблематика експансіоністської політики Російської імперії XVIII–XIX ст. посідає особливе місце у сучасній історіографії імперієзнавства. Її дослідження характеризується міждисциплінарністю, що поєднує історичний, політичний, соціокультурний, правовий та цивілізаційний підходи. У фокусі перебуває не лише опис територіальних завоювань, а насамперед реконструкція механізмів, якими імперський центр забезпечував контроль над різноетнічними регіонами, та ідеологічних структур, що легітимізували процеси розширення. Відтак завданням огляду є узагальнення стану наукової розробки теми, виявлення основних дослідницьких напрямів і тенденцій у вивченні російської експансії доби пізнього Просвітництва та раннього модерну.

Часові межі аналізу охоплюють період від початку XVIII ст., коли експансія набуває системного характеру під час петровських реформ, до останньої третини XIX ст., що позначена завершенням воєнних кампаній у Центральній Азії та зміною імперських стратегій у добу «високого імперіалізму». Просторово дослідження включає західний, південний, кавказький, середньоазійський, сибірський та далекосхідний напрями російської експансії, які сукупно формували багатовекторну систему континентального колоніалізму.

У сучасних історіографічних синтезах російська імперія постає як поліетнічний і поліцентричний організм, у якому співіснували різні моделі інтеграції периферій. Андреас Каппелер у праці «The Russian Empire: A Multi-Ethnic History» наголошує, що імперія функціонувала через баланс між асиміляцією та автономією, використовуючи варіативні механізми управління для різних народів [56]. В. Ківелсон і Р. Суні у спільній монографії *Russia's Empires* підкреслюють складність імперського досвіду, де співіснували модернізаційні тенденції та колоніальні практики, а влада метрополії

визначалася постійним переозначенням понять «центр» і «периферія» [57]. У глобальному контексті В. Бурбанк і Р. Купер у праці «Empires in World History» розглядають російську імперію як одну з ключових моделей «континентального імперіалізму», підкреслюючи її відмінність від заморських європейських імперій через відсутність морських кордонів і безпосередній контакт з підвладними народами [58].

Д. Лівен у низці праць аналізує еволюцію імперської ідентичності та спадкоємність між російською й радянською політичними системами, окреслюючи Російську імперію як «ідеократичну державу», що поєднувала раціонально-бюрократичний апарат із міфологічним баченням своєї місії [37; 51]. Водночас А. Мартін акцентує на тому, що історія ХІХ ст. у російському вимірі – це насамперед історія взаємодії імперії та нації, коли імперська логіка починає вступати в суперечність із національними рухами [30]. Для більш широкої європейської перспективи колективна монографія «The European Experience: A Multi-Perspective History of Modern Europe» під ред. Я. Гансена та співавт. [31] пропонує багатовимірний контекст, у якому російська експансія розглядається як частина процесів модерного державотворення, конфесійної політики та формування системи імперських взаємозалежностей.

У системі російського експансіонізму ХVІІІ–ХІХ ст. ідеологічна компонента відігравала роль не лише легітимуючої, а й конструктивної сили, що формувала уявлення про «історичну місію» імперії. Дослідники підкреслюють, що саме створення та відтворення політичних міфів забезпечувало тривкість імперського порядку, виправдовуючи насильницьку інтеграцію підкорених територій [1; 2; 3]. В. Бушанський визначає російську імперську ідеологію як систему цілеспрямованої міфотворчості, що мала на меті створення сакралізованого образу держави, «покликаной» до цивілізаційної місії в «диких» просторах [1]. На його думку, цей міф не лише супроводжував експансію, а й задавав структуру політичного мислення епохи.

Е. Кінан вказує, що російські історичні міфи від самого початку мали функцію консолідації та централізації, слугуючи інструментом легітимації

імперських завоювань [2]. Він підкреслює, що образ «захисниці православ'я» і «третього Риму» був використаний як моральна підстава експансії на Балкани, Кавказ і в Центральну Азію. Подібну думку розвиває Ю. Шайгородський, наголошуючи, що політичний міф у російському контексті виступав технологією влади, здатною перетворювати насильство на символічну «місію спасіння» [3]. Міфотворчість у цьому сенсі ставала не периферійним, а центральним механізмом державної політики.

Р. Демчук акцентує на тому, що формування імперської ідентичності супроводжувалося створенням актуальних міфів «великої державності» та «історичної безперервності», які забезпечували самовідтворення колоніального порядку навіть після формального завершення завоювань [32]. Е. Пайн розглядає цей феномен як прояв «імперського синдрому» – стійкого комплексу уявлень про особливу цивілізаційну роль Росії, що трансформувався у модерному націоналізмі [53].

Підґрунтям імперського наративу виступала доктрина «офіційної народності», сформульована за правління Миколи I. Як зазначає Н. В. Рязановський, ця доктрина поєднувала три принципи – православ'я, самодержавство і народність – у систему, яка визначала межі допустимого політичного та культурного дискурсу [65]. Саме вона легітимізувала політику «опіки» над «малими народами», що у реальності означала поступову русифікацію та витіснення місцевих еліт.

Ю. Слезкін інтерпретує таку політику як форму «внутрішнього колоніалізму», коли імперський центр проектував на підкорені території моделі, аналогічні заморським колоніальним практикам Заходу [66]. Він доводить, що російська влада вибудовувала ієрархію народів на основі культурної дистанції, використовуючи риторику «цивілізаторської місії» для збереження політичного контролю. У цьому ж контексті І. Клейнер наголошує, що концепція «національних проблем останньої імперії» базувалася на прагненні інтегрувати периферії через уніфікацію мови, віри та адміністративної системи [5].

Важливою складовою ідеологічного апарату виступала культурна репрезентація імперії. Е. Томпсон підкреслює, що російська література XVIII–XIX ст. відігравала роль ідеологічного інструмента, через який конструювалися образи «іншого» – кавказця, поляка, азійця – як носія відсталості або варварства [10]. Подібні наративи не лише відображали політичну практику, а й активно її формували, перетворюючи колоніальну експансію на морально виправданий акт культурного «просвітництва».

Західний напрям російської експансії XVIII–XIX ст. втілювався передусім через участь у поділах Речі Посполитої та інкорпорацію нових територій до складу імперії. Цей процес мав не лише геополітичний, а й цивілізаційно-правовий вимір, позаяк вимагав інтеграції регіонів із відмінними політичними традиціями, конфесійними структурами й соціальними інститутами. Як зазначає Й. Луковський, поділи Речі Посполитої були не просто результатом дипломатичної змови великих держав, а й наслідком глибокого протистояння між концепціями республіканської свободи та імперської централізації [59].

А. Г. Філінюк та О. Філатова розглядають поділи як переломний момент, коли Російська імперія отримала змогу апробувати на західних землях власну модель колоніального адміністрування [13; 14]. Вони підкреслюють, що ліквідація політичної суб'єктності Речі Посполитої супроводжувалася не стільки воєнним насильством, скільки юридичною інкорпорацією: запровадженням нових систем управління, уніфікацією судочинства та поступовим витісненням місцевого права. В. І. Луцкай відзначає, що на польських і українських теренах було створено особливий режим імперської національної політики, спрямований на контроль шляхетського стану та католицької церкви [12]. Така політика мала на меті нейтралізувати потенційно опозиційні еліти й поступово формувати лояльну адміністративну верству.

Особливе місце в цій системі посідала політика щодо Правобережної України, яка після третього поділу опинилася під російським контролем. О. Головка зазначає, що у правовому сенсі регіон залишався простором взаємодії кількох правових традицій – литовсько-польської, російської та місцевої

звичаєвої [16]. На його думку, російська влада прагнула не лише уніфікувати законодавство, а й позбавити місцеву громаду правових підстав для самоврядування, що фактично означало знищення решток автономії.

М. Е. Кавун і В. В. Іваненко розглядають еволюцію ролі Степової України як перехід від «буферного» до «внутрішнього» регіону імперії [6]. Вони наголошують, що імперська адміністрація сприймала ці землі не як периферію, а як простір стратегічного контролю над Центральною та Південно-Східною Європою. Саме тому тут випробовувалися нові форми управління, що поєднували військово-адміністративну владу з колонізаційною політикою.

А. С. Міносян і О. М. Варипасєв підкреслюють, що після інкорпорації західних губерній актуалізувалося так зване «українське питання» – дилема щодо місця українських земель і населення в імперській ідентичності [11]. Вони доводять, що політика русифікації, започаткована ще наприкінці XVIII ст., стала інструментом не лише культурного, а й політичного підпорядкування. К. Мелекієстсєв і Н. Темірова розглядають русифікаційні практики в ширшому європейському контексті, порівнюючи їх із аналогічними процесами в інших колоніальних державах [18]. На їхню думку, російська модель русифікації поєднувала елементи «цивілізаторського дискурсу» з асиміляційним тиском, що поступово формував імперську гомогенність у культурному вимірі.

Важливим аспектом залишалася національна політика щодо польського населення, яке після поразки Листопадового та Січневого повстань зазнало системних репресій і культурних обмежень. Н. Григорук вказує, що у другій половині XIX ст. польський фактор розглядався імперською владою як головне джерело потенційної нелояльності, що спричинило політику централізованого контролю та ліквідацію залишків автономії [20]. У цьому контексті знищення польських освітніх і церковних інституцій мало подвійне значення – як форма запобігання політичним виступам і як засіб культурної інтеграції.

Питання ліквідації української державності у XVIII ст. отримало розвиток у працях А. С. Міносян і Т. О. Лещотної, які вказують, що російський царизм сприймав українську автономію як історичну аномалію, несумісну з принципом

самодержавства [17]. Їхній висновок узгоджується з позицією Й. Луковського [59], який підкреслює, що російська експансія на захід мала подвійний зміст – територіальний і цивілізаційний, спрямований на розмивання традицій політичного плюралізму та самоврядування.

Південний напрям російської експансії у XVIII–XIX ст. був визначальним у становленні імперської геостратегії, адже саме через нього оформлювалася боротьба за вихід до Чорного моря, контроль над Балканами та формування нового балансу сил у Східній Європі. Початком інтенсивної фази цього процесу стала російсько-турецька війна 1768–1774 рр., яку В. Аксан характеризує як зразок модерної військово-адміністративної мобілізації, що поєднала ресурси централізованої держави з експансіоністськими цілями [47]. Дослідниця наголошує, що саме під час цієї кампанії імперія виробила практики постачання та управління, які стали моделлю для наступних колоніальних завоювань.

М. Андерсон розглядає цю війну у ширшому європейському контексті, підкреслюючи, що британська дипломатія, хоча формально дотримувалася нейтралітету, фактично використовувала російсько-османське протистояння для ослаблення Порти і перерозподілу впливів у Середземномор'ї [48]. Взаємозв'язок між зовнішніми війнами і внутрішніми реформами простежується у дослідженнях О. Ішчі, який вважає, що імперські кампанії XVIII–XIX ст. виступали каталізаторами внутрішньодержавної модернізації – зокрема у сфері фінансів, логістики та кадрового управління [29].

О. Уварова аналізує концепцію «заступництва православних християн» як ключову ідеологему російської політики щодо Османської імперії [19]. Ця доктрина, на її думку, поєднувала релігійну риторiku з імперським прагматизмом, створюючи ілюзію духовної місії Росії на Балканах. Є. С. Волкова простежує трансформацію від декларативної «опіки» над християнами до прямої політичної інтервенції: російські посольства і консульства ставали осередками впливу, які фактично формували паралельні структури влади у підвладних регіонах [24].

У цьому контексті А. Абдукадиров аналізує сербський напрям російської політики, наголошуючи, що «східне питання» не обмежувалося військовими кампаніями, а перетворилося на довгострокову стратегію політичного патронажу над новими національними елітами [54]. Д. Хурі та Д. Кеннеді, порівнюючи османську і британську колоніальні системи, показують, що російська модель контролю на Балканах мала спільні риси з британським «адміністративним імперіалізмом» – запровадження бюрократичних структур під прикриттям «цивілізаторської опіки» [55]. Водночас В. Аксан у більш широкому аналізі воєн XVIII–XIX ст. наголошує, що османські війни виступали не лише конфліктом двох держав, а й боротьбою за визначення моделі імперської модерності [60].

Особливої уваги заслуговує український контекст «східного питання». В. Шеретюк, Т. Карпухіна та О. Санжаревський вважають, що саме протистояння з Османською імперією сприяло остаточному знищенню української автономії у другій половині XVIII ст., оскільки військові операції використовувалися як привід для централізації управління та посилення контролю над козацькими територіями [15]. Таким чином, південний вектор експансії виступав не лише зовнішнім, а й внутрішньополітичним інструментом інтеграції українських земель до імперської системи.

Як підкреслюють сучасні дослідники, російська експансія на Південь мала подвійну логіку: з одного боку, це була боротьба за контроль над стратегічними комунікаціями, з іншого – реалізація цивілізаційного проекту, який легітимізував завоювання через риторику «захисту віри» і «відновлення справедливого порядку». Саме тут формувалися механізми, що згодом були перенесені на Кавказ і в Центральну Азію.

Кавказький напрям, який активізувався на початку XIX ст., став для імперії полігоном випробування нових форм колоніального управління. Дж. Ф. Бедделі вважає, що завоювання Кавказу стало одним із найтриваліших і найкривавіших процесів у російській військовій історії, відзначеним системною мілітаризацією та депортаційними практиками [61]. В. Брукс аналізує фінальний етап кампанії

1855–1864 рр., коли військова перемога супроводжувалася політикою «етнічного очищення» – масовим виселенням горян і ліквідацією місцевих форм самоврядування [43].

П. Гензе розглядає Кавказ у вимірі «військово-безпекового простору», де контроль над територією поєднувався з ідеологічною місією «умиротворення» регіону [44]. На його думку, застосування терору мало не лише тактичний, а й символічний характер: воно закріплювало в імперській свідомості образ Кавказу як «непокірного фронтиру», який потребує постійного нагляду.

Політика щодо окремих етнічних і релігійних груп у регіоні демонструє складність колоніального проєкту. Д. Білий і В. Футулуйчук простежують, що у ставленні до татарського населення Північного Кавказу російська влада поєднувала силові методи із селективними формами співпраці, використовуючи місцеві еліти для легітимації імперського порядку [22]. Водночас М. Бурьян підкреслює, що на Південному Кавказі (1820–1840-ві рр.) застосовувалися інші засоби – переважно адміністративна інкорпорація, зміцнення військових гарнізонів і культурна асиміляція [21].

О. Іванов розглядає політику щодо Грузії як приклад «культурної експансії», у межах якої російська влада систематично знищувала інститути грузинської державності, замінюючи їх імперськими структурами під приводом «цивілізаційного об'єднання» [25]. Його висновки узгоджуються з позиціями європейських дослідників, які розглядають Кавказ не як периферію, а як лабораторію імперських технологій – простір, де відпрацьовувалися моделі, що згодом поширювалися на інші регіони.

У другій половині XIX ст. експансія Російської імперії у Центральну Азію набула системного характеру, ставши продовженням тривалого процесу військово-політичного просування, розпочатого ще за Петра I. За спостереженнями Е. Олворта, домінування Росії в регіоні було результатом послідовного поєднання військової сили, адміністративного тиску та символічного впливу, який оформлювався у вигляді «цивілізаторської місії» [45]. У межах цього процесу поступово сформувалася Туркестанська

адміністративна модель, що об'єднувала під спільним управлінням значні простори сучасних Казахстану, Узбекистану, Киргизстану й Туркменістану.

А. Моррісон розглядає російське панування в Центральній Азії як спробу створення «континентальної імперії», що поєднувала елементи колоніального адміністрування та громадянської інтеграції [36]. На його думку, імперська влада експериментувала з гібридними правовими статусами, коли місцеві піддані визнавалися формально підвладними цареві, але фактично діяли в рамках власних правових традицій. Це поєднання формальної інкорпорації та практичної автономії створювало своєрідну систему колоніального компромісу.

М. Моррісон також наголошує, що завоювання Центральної Азії (1814–1914 рр.) відбувалося етапно, у логіці поступового розширення сфер впливу – від торговельних факторій до повноцінного адміністративного контролю [63]. Військові гарнізони, створені для підтримки «порядку», перетворювалися на центри влади, де поєднувалися військова, судова й фіскальна функції. Н. Хан вказує, що реакція регіону на імперське панування була неоднорідною: одні еліти прагнули адаптації через службу в колоніальній адміністрації, інші – підтримували антиколоніальні виступи [46]. Водночас саме російська модель управління визначила подальший характер політичної інтеграції Центральної Азії у XX ст.

Східна експансія продовжувалася також у напрямку Сибіру та Далекого Сходу. В. Лінкольн розглядає цей процес як «завоювання континенту», підкреслюючи, що колонізація Сибіру відбувалася не лише військово, а й інфраструктурно, через будівництво шляхів сполучення, залізниць і переселенську політику [64]. М. Бассін зазначає, що в інтелектуальній уяві XIX ст. Сибір був «винайденим простором» – символом безмежності, дикості й потенційного багатства, через який Росія визначала власну імперську ідентичність [41].

С. Беккер доповнює цей підхід, показуючи, що культурна дихотомія «Європа – Азія» стала важливою частиною російського дискурсу модерності: імперський центр позиціонував себе як «цивілізований» носій європейського

прогресу, тоді як східні території виступали дзеркалом «варварства» [42]. К. Фауст у свою чергу наголошує, що ще у XVIII ст. експансія на схід мала виразний економічний вимір – контроль над хутровими, лісовими й мінеральними ресурсами формував матеріальну основу імперського господарства [34]. Таким чином, освоєння Сибіру стало не лише просторовим розширенням, а й процесом перетворення імперії на самодостатню економічну систему.

Правові, адміністративні та фіскальні механізми експансії становили ключову ланку імперського будівництва. О. Іванов наголошує, що в юридичному вимірі експансія на Балканах і Кавказі спиралася на концепцію «правового протекторату», яка дозволяла легітимізувати втручання під виглядом забезпечення стабільності [4]. У подальших дослідженнях того ж автора ця ідея простежується у ставленні до тюркських та угро-фінських народів, де право виконувало функцію інструменту імперської інтеграції [8; 26]. Через адаптацію місцевих норм у межах імперських кодексів створювалася ілюзія взаємності, хоча фактично йшлося про одностороннє підпорядкування. В. Саксонов показує, що фіскальна політика імперії мала безпосередній вплив на колонізаційні процеси: податкова уніфікація слугувала водночас економічним і політичним важелем інтеграції периферій [7]. О. Головкин, розглядаючи український матеріал, вказує, що саме через фінансово-правові механізми здійснювалося знищення автономних інституцій і запровадження централізованих адміністрацій [16]. Н. Григорук узагальнює цю тенденцію, зазначаючи, що на кінець XIX ст. імперське право перетворилося на універсальний інструмент контролю, що підпорядковував різні правові традиції принципу самодержавства [20].

В. Сандерленд, аналізуючи пізньоімперські дебати про «колонізаційне питання», вказує, що у межах офіційної риторики це поняття поступово втратило географічну визначеність і стало означати будь-яку форму внутрішнього заселення, що мала на меті посилення контролю над периферіями [52]. У цьому сенсі колоніальна політика постала як всеохопна стратегія – від адміністративної уніфікації до демографічного переформатування.

Особливе місце в імперській експансії посідав Кримський напрям, який упродовж XVIII–XIX ст. перетворився з фронтиру на ключовий військово-політичний вузол Чорноморського простору. О. Гулима показує, що контроль над Кримом спочатку здійснювався через військову присутність, а згодом – через поступову зміну правових і адміністративних режимів [27]. На початковому етапі домінувала система гарнізонів, орієнтована на безпеку південних кордонів, проте вже в XIX ст. Крим набув статусу інтегрованої частини імперського ядра. Водночас автор підкреслює, що колоніальний характер цієї політики зберігався: перетворення Криму на простір російської військової інфраструктури супроводжувалося системним витісненням автохтонного населення та перетворенням півострова на плацдарм подальшої експансії у напрямку Близького Сходу. Саме Крим став одним із перших регіонів, де імперія відпрацювала модель «гібридної інтеграції» – формального входження до складу держави при збереженні елементів колоніального контролю.

Проблема визначення природи Російської імперії – одна з центральних у сучасній історіографії імперіалізму. Д. Шорковіц порушує питання про те, чи можна вважати Росію класичною колоніальною імперією, якщо її експансія відбувалася континентально, а не заморським шляхом [38]. На його думку, «континентальний колоніалізм» поєднував елементи завоювання та інтеграції, що відрізняло російський досвід від європейських заморських імперій, але не скасовувало колоніальної сутності. Р. Вульпіус, аналізуючи «цивілізаторські стратегії» XVIII ст., показує, що російська експансія була вплетена в загальноєвропейський просвітницький дискурс, який легітимізував підкорення через риторику «освіченого управління» [39].

А. Коен підкреслює, що російський імперіалізм поєднував геополітичну логіку експансії з ідеологічним універсалізмом – переконанням у власній історичній місії як «цивілізаційного центру» [40]. У цьому сенсі російська ідеологія не була лише апологією сили, а й відображала системну спробу створити моральну легітимацію панування, близьку до західних концепцій імперського «обов'язку».

Дж. Барбанк і Ф. Купер, аналізуючи загальні закономірності імперій у світовій історії, вважають російський випадок особливо показовим для розуміння механізмів «влади через різницю» [58]. Їхня теза полягає в тому, що імперії не просто підкорюють, а впорядковують множинність, виробляючи ієрархію підданств і культур. У цьому контексті російська модель континентального панування виступає формою управління «різністю» – системою асиметричних правових і соціальних статусів, що зберігали відмінності як ресурс контролю.

Порівняльний аспект підсилюється спостереженнями Д. Хурі та Д. Кеннеді, які, співставляючи османський і британський досвіди, зазначають, що російська політика на Балканах і в Центральній Азії мала спільні риси з імперіями заморського типу – насамперед у створенні «адміністративних колоній» та експлуатації ресурсів через посередництво місцевих еліт [55]. Водночас Т. Коплатадзе у своїх працях доводить, що російський випадок не вписується у класичні моделі постколоніальних студій: він вимагає нового теоретичного підходу, який враховує континентальний характер експансії, культурну амбівалентність та специфіку євразійського простору [50]. Таким чином, сучасна наука схиляється до розуміння Росії як «внутрішньо колосальної» імперії, де кордони панування проходили не лише по географічних лініях, а й усередині самої ідентичності.

Важливим виміром тяглості імперського проекту виступала роль інституцій, насамперед церковних. Дж. Данлоп показує, що Російська православна церква виконувала функцію «імперезберігаючої» інституції, забезпечуючи легітимацію влади через сакралізацію політичного порядку [49]. Її діяльність інтегрувалася в адміністративну систему, перетворюючи духовенство на інструмент контролю за підданими. Конфесійна політика в межах імперії слугувала не лише засобом уніфікації, а й механізмом створення лояльності, коли релігія виступала заміником політичної участі. Саме через церковні структури відбувалася культурна трансмісія імперських ідеологем до провінцій, що підсилювало відчуття єдності «священної держави».

Війна, як зазначають Р. Додонов і О. Ішчі, була структурним чинником імперської політики, який визначав ритм реформ і масштаб експансії [28; 29]. На думку Додонova, у російській історії війна мала не лише оборонний або агресивний характер, а й виступала способом оновлення державних інститутів: кожна велика кампанія ставала каталізатором адміністративних та економічних перетворень. Ішчі вказує, що в період 1700–1856 рр. війна, внутрішня реформа і абсолютизм перебували у взаємозалежності: централізована держава потребувала постійних зовнішніх конфліктів як виправдання своєї мобілізаційної природи. Така логіка формувала «воєнно-бюрократичний цикл», у якому експансія слугувала ідеологічним підґрунтям для модернізації.

У підсумку сучасна історіографія демонструє якісний перегляд уявлень про російську імперськість. Як показують А. Мартін і колектив дослідників під керівництвом Я. Гансена, нинішнє поле дослідження характеризується переходом від описового до порівняльно-аналітичного рівня [30; 31]. Цей зсув означає спробу осмислити імперію не як історичний феномен минулого, а як складну систему влади, ідентичності й культури, що тривала у модерну добу.

Д. Лівен та А. Каппелер пропонують інтегральне бачення російської імперії як поліетнічної та поліцентричної структури, у якій імперські практики співіснували з процесами націоналізації [37; 56]. Вони доводять, що російський випадок поєднував у собі риси багатонаціональної держави та класичної колоніальної системи. В. Ківелсон і Р. Сані, у межах міждисциплінарного підходу, наголошують, що поняття «імперії» у російському контексті невіддільне від культурного конструювання простору та формування «імперського громадянства» [57]. Саме ця подвійність – правової інкорпорації й культурної відмінності – стала основою імперської ідентичності.

Можна сказати, що поле дослідження російського колоніалізму перебуває у стані активного переосмислення. Історики прагнуть подолати дихотомію «Європа–Азія», розглядаючи імперію як євразійський феномен, де військова експансія, правотворення і культурні уявлення взаємодіяли у спільному полі влади. Водночас зберігаються суттєві лакуни – передусім у міжрегіональних

порівняннях (Кавказ–Центральна Азія), у вивченні взаємозв’язку між війнами та юридичною нормотворчістю, а також у спробах поєднати матеріальні аспекти експлуатації з культурними «уявленими географіями».

Отже, сучасний стан наукової розробки проблеми російської експансіоністської політики XVIII–XIX ст. засвідчує високий рівень міждисциплінарної інтеграції історичних, правових, політичних та культурологічних підходів. У вітчизняній та зарубіжній історіографії поступово утверджується розуміння Російської імперії як континентальної колоніальної держави, для якої характерним було поєднання військової експансії, правової інкорпорації та ідеологічної легітимації через концепти «цивілізаторської місії» і «православного покровительства». Дослідники наголошують на комплексності імперської системи, де війни, бюрократичні реформи, фіскальна політика й культурна уніфікація функціонували як взаємопов’язані інструменти влади. Водночас історіографічне поле зберігає лакуни – насамперед у порівняльному аналізі регіональних векторів експансії, у вивченні взаємодії правових і дискурсивних практик, а також у теоретичному осмисленні феномена «континентального колоніалізму». Подальші дослідження мають бути спрямовані на вироблення єдиної аналітичної моделі, що інтегрує політичні, соціокультурні та цивілізаційні виміри імперської політики Росії у глобальному контексті.

1.2. Джерельна база

Джерельну основу дослідження становить корпус різномірних матеріалів, зорієнтований на відтворення механіки експансіоністської політики Російської імперії XVIII–XIX ст. у її правових, адміністративних, військово-дипломатичних, економічних та соціокультурних вимірах. База побудована за принципом типологічної повноти, географічного балансу (Захід, Південь/Чорномор’я, Кавказ, Центральна Азія, Сибір і Далекий Схід) та можливості взаємної верифікації даних із незалежних один від одного масивів.

1) Міжнародно-правові та дипломатичні джерела. Для реконструкції зовнішньополітичних рамок експансії використовуються тексти ключових договорів і конвенцій «східного питання» та чорноморського вузла: Кючук-Кайнарджійського (1774 р.), Ясського (1791 р.), Бухарестського (1812 р.), Адріанопольського (1829 р.), Паризького (1856 р.), Сан-Стефанського (1878 р.) і Берлінського (1878 р.). До корпусу залучаються офіційні друковані серії державних паперів (державні збірники актів і парламентські папери), а також дипломатична кореспонденція міністерств закордонних справ європейських держав (зокрема, відомства Великої Британії та Австрійської монархії), яка містить інструкції посольствам, меморандуми, нотні обміни та звіти про переговори з Портою і європейськими союзниками. Для Балкан окрему групу становлять матеріали щодо Сербії, Греції, Дунайських князівств та Польщі (у т.ч. документи про «польське питання» після 1830 і 1863 рр.), що дозволяють простежити інструменталізацію протекторатів, гарантій та умов автономій.

2) Нормативно-правові та адміністративні акти. Використовуються опубліковані збірники законів і розпорядчих актів, маніфестів, статутів і регламентів, що фіксують інкорпораційні практики, адміністративно-територіальні зміни та режимні інновації на приєднаних землях (Правобережжя, Південь, Кавказ, Туркестан). Для західного вектора важливим є корпус правових публікацій Речі Посполитої та Королівства Польського (видання законів, сеймові збірники), які дають змогу зіставити довго тривалі правові традиції з імперською уніфікацією. На українському матеріалі використовуються акти про ліквідацію інституцій автономії та впровадження імперських норм у судочинстві, фіскалії та місцевому самоврядуванні. Для Кавказу й Центральної Азії залучаються статuti і положення про управління краями, що визначали статус «іногородців», порядок служби, оподаткування і судові підсудності, а також циркуляри щодо «умиротворення» регіонів і переселень.

3) Військово-адміністративні й фіскальні матеріали. До цієї групи входять військово-статистичні огляди, штатні розписи, рапорти командувачів, реляції про кампанії на Півдні, Кавказі та в Туркестані, а також інвентарні описи

гарнізонів, фортець, військових доріг і портів. Фіскальний блок представлений звітами про збори податків, питому вагу непрямих зборів, казенні поставки й реквізиції, відомостями про казенні поселення, колонізаційні комісії, розкладку натуральних повинностей у прикордонних округах. З погляду соціальної історії особливу цінність мають матеріали про переселення (державні й «вільні»), облік землекористування, списки підданих з етнічно-конфесійною градацією та зміну статусів (кочові/осілі, приписні/поселені).

4) Дипломатична та консульська кореспонденція іноземних держав. Для контролю *bias* офіційних імперських документів систематично залучаються депеші, інструкції і звіти посольств/консульств Великої Британії, Австрійської монархії, Османської імперії та інших європейських держав з локацій у Варшаві, Відні, Константинополі, Бухаресті, Белграді, Тифлісі, Баку, Самарканді, Ташкенті, Омську, Красноярську, Владивостоці тощо. Ці джерела фіксують логістику кампаній, фактичний стан місцевого управління, конфлікти між військовими і цивільними властями, а також локальні реакції – від кооптації місцевих еліт до повстань.

5) Періодика XVIII–XIX ст. Преса слугує одночасно джерелом фактографії (дати, персоналії, хід кампаній, дипломатичні «ноти») і показником дискурсивних рамок («цивілізаторська місія», «православне заступництво», «умиротворення Кавказу», «варварські звичаї» тощо). Використовуються великі європейські щоденники й тижневики загальнополітичного профілю, спеціалізовані видання з міжнародних справ, колоніальної політики та торгівлі, а також центральноєвропейська преса, яка системно висвітлювала балканську проблематику та наслідки російсько-османських конфліктів. Для регіональних сюжетів важливими є газетні кореспонденції з прикордонних міст, офіційні бюлетені та урядові газети союзних/нейтральних держав.

6) Мемуари, подорожні записки, приватні архіви. Особисті наративи військових, адміністраторів, дипломатів і мандрівників дозволяють реконструювати «практичні знання» імперської експансії: щоденну рутину форпостів, практики реквізицій, переговори з місцевими старшинами, дискусії

про правовий статус «туземних» судів, функціонування перекладацьких служб і шкільних мереж. Для Кавказу та Центральної Азії особливе значення мають описи експедицій, маршрутні журнали, нотатки про «етнографічні типи», а також приватне листування, що фіксує дискусії про доцільність «жорсткої» або «м'якої» моделі управління. На західному напрямі – спогади про інтеграцію Правобережжя, діяльність комісій з упорядкування землеволодінь, функціонування судів і «польське питання».

7) Картографічні та геодезичні джерела. Для просторової верифікації використовуються багатолистові генеральні карти, спеціальні зйомки театрів воєнних дій, штурмові плани фортець, морські лоції та адміралтейські карти Чорного моря і Каспію, а також атласи центральноазійських оаз і гірських проходів Кавказу. Європейські картографічні серії дозволяють простежити темпи будівництва фортифікаційних ліній, трактів і портів, появу нових адміністративних меж і зміну топонімії як індикатора імперського освоєння.

8) Етнографічні та наукові описи. Матеріали академічних і географічних товариств (звітність експедицій, протоколи засідань, описи народів і звичаїв, лексикографічні додатки) дозволяють простежити, як «уявлені географії» і «цивілізаторські» штампи діяли як інструменти політичної класифікації населення. У зіставленні з адміністративними актами ці описи демонструють трансформацію «наукових» категорій у правові режими та режимні практики.

9) Локальні й регіональні корпуси джерел. Для історії Правобережжя залучаються міські книги, акти магістратів, інвентарі маєтків, судові книги повітів, метричні книги та матеріали домініальних архівів; для Галичини – протоколи крайових урядів і повітових староств; для Криму – рапорти про адміністративні перетворення, господарські описи повітів, судові журнали й портові книги. На Кавказі – протоколи намісництв, книги покарань, переписні відомості громад; у Центральній Азії – перекладені на європейські мови хівинські та бухарські хроніки, купецькі листки й звіти торгівельних агентів.

Методика роботи з джерелами. Корпус опрацьовується із застосуванням критики походження та змісту: (а) офіційні акти розглядаються як нормативні

декларації, що потребують підтвердження фактичними звітами, статистикою та зовнішніми спостереженнями; (б) дипломатичні матеріали перехресно звіряються між кількома державами для виявлення конвергенцій і розбіжностей інтерпретацій; (в) мемуари та преса використовуються з урахуванням жанрових упереджень і політичної позиції автора/видання; (г) картографія слугує не тільки інструментом локалізації, а й самостійним свідченням імперського «перекроювання» простору; (д) статистика й демографія аналізуються з урахуванням методики складання (універсалії/дефініції, територіальне охоплення, змішані одиниці обліку). Верифікація здійснюється за принципом «мінімум двох незалежних свідчень» на кожне ключове твердження (напр., договір + консульський рапорт; адміністративний акт + статистичний звіт; газетна звістка + мемуар).

Таким чином, джерельна база забезпечує комплексний горизонт реконструкції експансіоністської політики Російської імперії: від високої дипломатії й права – до повсякдення колоніальної адміністрації; від стратегій війни – до механізмів фіскалії та демографічних трансформацій; від «уявлених географій» – до матеріальних карт і статистичних таблиць. Її структура дозволяє не лише відтворити послідовність подій і рішень, а й виявити внутрішню логіку імперської влади, що поєднувала силове завоювання з правовою інкорпорацією та ідеологічною легітимацією у різних просторових векторах XVIII–XIX століть.

1.3. Методологія та методика дослідження

Методологічна рамка дослідження зумовлена потребою цілісного осмислення феномену російської експансіоністської політики XVIII–XIX ст. у його політичному, правовому, культурному й освітньому вимірах. У цьому контексті об'єктом дослідження виступає російська імперська експансія як історико-цивілізаційний процес, що поєднував військове завоювання, адміністративно-правову інкорпорацію та ідеологічне обґрунтування «місії імперії». Предметом є механізми формування, легітимації та трансляції

імперської політики у різних просторових векторах – західному, південному, кавказькому, центральноазійському та далекосхідному, а також відображення цих процесів у сучасній історичній освіті.

Метою дослідження є розкриття логіки, інструментів і наслідків експансіоністської політики Російської імперії XVIII–XIX ст. через аналіз її структурних і дискурсивних параметрів. Завдання полягають у визначенні основних моделей імперського панування, виявленні етапів і регіональних особливостей експансії, простеженні юридичних і соціокультурних механізмів її закріплення, а також у розробці підходів до адекватного висвітлення цих процесів у шкільному курсі всесвітньої історії та громадянської освіти.

Місце даного дослідження у сучасному науковому полі визначається його міждисциплінарною природою: воно належить до кола історико-політичних, культурологічних і педагогічних студій, що поєднують історіографічний аналіз, критичне осмислення імперського дискурсу та методику історичної освіти. Сучасна історична наука все активніше використовує політичну антропологію, історію ідей, соціологію колоніальності та постколоніальні студії для розкриття динаміки імперського домінування. У цій логіці розглядається не лише «зовнішня» експансія, а й трансформація внутрішнього соціального простору імперії, утворення системи ієрархій, лояльностей та залежностей, що пронизували її адміністративну, етнополітичну та культурну структури.

Міждисциплінарний підхід є принципово необхідним для відтворення багатовимірності імперського феномену. Імперська експансія постає не лише як воєнно-політичний процес, а як механізм формування культурних кодів, соціальних практик і ментальних наративів, що визначали ставлення до «іншого» та виправдовували колонізацію. Залучення методів політичної науки, права, культурології та соціальної історії дозволяє відчитати за текстом офіційних документів ширший контекст – ідеологічні засади, економічні стимули, механізми соціальної інженерії. Такий підхід також забезпечує зв'язок між академічним дослідженням і громадянською освітою: усвідомлення колоніальних моделей минулого є передумовою формування критичного

мислення та стійкості до імперських наративів у сучасному українському суспільстві.

Загальна методологічна основа дослідження спирається на низку фундаментальних принципів, що забезпечують його наукову цілісність і об'єктивність:

1. Принцип історизму передбачає розгляд експансіоністської політики у контексті конкретних історичних епох, з урахуванням умов політичної еволюції, соціальної структури та міжнародного середовища. Російська експансія розглядається як процес, що пройшов етапи від петровської централізації та європеїзації до пізньоімперських форм колоніального управління XIX ст.

2. Принцип системності зумовлює розгляд імперії як складної політичної системи, у якій військові, правові, адміністративні, економічні та культурні механізми взаємопов'язані й взаємозалежні. Цей принцип дозволяє побачити експансію не як сукупність воєн чи анексій, а як структуровану політику контролю простору, ресурсів і населення.

3. Принцип об'єктивності передбачає критичне ставлення до джерел і відмову від апологетичних або національно-центричних інтерпретацій. У роботі застосовується порівняльний аналіз свідчень різного походження – офіційних актів, мемуарів, дипломатичної кореспонденції, статистичних даних, преси – для досягнення максимальної достовірності реконструкції подій. Об'єктивність не ототожнюється з нейтралітетом: дослідження усвідомлено виходить із засад критичного підходу до імперського наративу, відмежовуючись від його легітимізуючих форм.

4. Принцип порівняльності є ключовим для розуміння російської моделі імперіалізму у ширшому європейському контексті. Порівняння з османською, британською та австрійською імперіями дозволяє виявити специфіку континентального колоніалізму, заснованого не на заморських володіннях, а на послідовному «поглинанні» суміжних територій. Порівняльний підхід також важливий для виявлення відмінностей у правових статусах підкорених народів,

у механізмах адміністративної інтеграції та в ідеологічному обґрунтуванні експансії.

5. Принцип міждисциплінарності забезпечує комплексний характер аналізу. Історичне дослідження поєднується з інструментарієм політичної теорії, культурології, історії права, соціальної антропології та постколоніальних студій. Це дозволяє простежити взаємодію дискурсивних і матеріальних складових імперської влади — від «цивілізаторських» наративів до конкретних адміністративних практик і форм насильства.

6. Принцип антропологічного виміру вводить у поле дослідження людину — як підданого, переселенця, солдата, адміністратора, «іногородця». Він дозволяє відстежити, як імперська політика відображалася на щоденному досвіді, і якими були форми адаптації, опору чи колаборації місцевих спільнот. Через цей принцип імперія постає не лише як інституційна структура, а як світ соціальних практик і комунікативних стратегій, у яких влада взаємодіяла з підлеглими.

Теоретико-методологічна основа дослідження спирається на поєднання кількох взаємодоповнюючих наукових підходів, що забезпечують комплексне розкриття проблеми російської експансіоністської політики XVIII–XIX ст. та її сучасних наслідків. У межах даної роботи імперія розглядається не лише як державна форма організації простору, а як багаторівнева соціально-політична система, що виробила специфічні моделі підкорення, управління, культурного контролю й ідеологічного самовиправдання. Саме тому теоретичну основу становить імперологічний підхід, який дозволяє аналізувати імперію як тип влади, побудований на ієрархічній асиметрії між центром і периферією, між метрополією та колонізованими регіонами [37; 51; 56; 57]. У цій парадигмі експансія трактується як системна стратегія розширення політичного простору та створення структурного контролю над різноетнічними і соціально неоднорідними територіями.

Водночас значне місце у методології займає постколоніальна методологія, що дає змогу осмислити імперську політику як процес не лише військово-політичного, а й культурного, мовного та символічного домінування. Її

застосування дозволяє проаналізувати механізми формування колоніальних міфів і дискурсів, які легітимізували владу імперії, формували уявлення про «цивілізаторську місію» Росії та конструювали ієрархію народів за принципом «старшого» і «молодшого» брата [33; 50; 58]. Постколоніальна перспектива також є важливою для переосмислення сучасних наслідків цих процесів у політичній культурі, масовій свідомості та освітньому дискурсі України.

Цивілізаційний і культурно-історичний підходи дозволяють розглядати імперську експансію як зіткнення культурних кодів і цивілізаційних моделей, у якому колонізатор виступав носієм не лише сили, але й власного культурного канону, що нав'язувався підкореним народам як універсальний. Такий підхід сприяє розумінню того, як імперська «опіка» над «іншими» реалізувалася через освітні, релігійні та адміністративні інститути, формуючи специфічну мову імперського патерналізму.

Особливу аналітичну вагу має геополітичний підхід, який розглядає експансію як вияв боротьби за простір, ресурси та стратегічні позиції. З опорою на дослідження А. Моррісона, В. Аксан і Д. Лівена імперія осмислюється як суб'єкт геополітичної конкуренції, що прагнув контролю над торговельними шляхами, морськими комунікаціями та буферними територіями. Цей підхід дозволяє простежити, як стратегічні міркування визначали напрями експансії – від Північного Причорномор'я та Кавказу до Центральної Азії та Далекого Сходу – і яким чином геополітична логіка формувала внутрішню адміністративну структуру імперії.

Поряд із цим, історико-правовий підхід є ключовим для аналізу нормативних та адміністративних механізмів експансії. Він дозволяє виявити, як право виконувало функцію інструмента імперської інтеграції, легітимуючи колонізацію через укази, маніфести, договори та кодифікації [4; 8; 26; 16]. Історико-правовий аналіз допомагає з'ясувати, яким чином юридичні норми відображали асиметрію владних відносин і створювали підґрунтя для правової нерівності між центром і периферією.

Не менш важливим є дискурсивно-комунікативний підхід, що орієнтується на вивчення мови імперії — її риторичних конструкцій, символічних стратегій і міфотворчих механізмів [1; 2; 3; 32; 53]. Цей підхід дозволяє аналізувати, як імперська влада створювала власні легітимаційні міфи — про «захист православних», «єдність народів» або «історичну місію Росії». Через вивчення дискурсивних практик у літературі, офіційній пресі та політичних текстах можливо реконструювати способи репрезентації «іншого» як підлеглого, нецивілізованого чи потребуєчого «просвітництва».

Методологічний каркас дослідження доповнюють конкретні методи аналізу, які забезпечують практичну реалізацію окреслених підходів. Серед загальнонаукових методів провідне місце посідають аналіз і синтез, що дають змогу простежити причинно-наслідкові зв'язки між імперською політикою та її наслідками; індукція й дедукція, які забезпечують логічний перехід від конкретних фактів до узагальнень і навпаки; систематизація й типологізація, необхідні для класифікації форм експансії; порівняння, що дозволяє виявити відмінності між імперськими моделями та часовими періодами.

У межах спеціально-історичних методів застосовується історико-генетичний метод — для виявлення витоків експансіонізму в політичній культурі Московської держави та їх еволюції у XVIII–XIX ст.; історико-порівняльний — для аналізу регіональних векторів експансії (Захід, Південь, Кавказ, Схід); історико-типологічний — для визначення повторюваних моделей імперської політики; історико-системний — для реконструкції адміністративних структур і механізмів управління; історико-регіональний — для розкриття локальних варіацій імперського впливу.

Для підсилення аналітичної глибини застосовуються методи суміжних дисциплін. Дискурс-аналіз використовується для виявлення риторичних моделей легітимації влади, контент-аналіз — для кількісного й якісного дослідження текстів офіційних документів і преси, картографічний аналіз — для відтворення просторової динаміки експансії, статистичний метод — для

визначення масштабів колонізації та демографічних зрушень, а порівняльно-правовий аналіз – для вивчення співвідношення імперського та місцевого законодавства.

Методика роботи з джерелами ґрунтується на критичному підході: перевірці автентичності, авторства, часу створення та мети документів. Застосовується принцип перехресної перевірки офіційних і неофіційних свідчень, що дозволяє мінімізувати вплив ідеологічної упередженості. Для реконструкції історичних процесів використовуються джерела різної природи – правові, дипломатичні, статистичні, мемуарні, картографічні – із зіставленням їхніх даних. Такий підхід дає можливість узагальнювати матеріал на основі багатокутного аналізу й порівняння різних точок зору –російських, європейських, османських, українських.

Логіка побудови дослідження передбачає рух від загального до конкретного: від теоретичних моделей імперії до аналізу конкретних векторів експансії, а далі – до оцінки сучасних наслідків імперського спадку. Така структура забезпечує послідовність викладу і відображає взаємозв'язок історичних процесів XVIII–XIX ст. із постколоніальною тяглістю сьогодення. Важливим елементом є інтеграція історичного аналізу з дидактичним виміром, адже дослідження не лише пояснює минуле, але й формує інструментарій для його осмислення у шкільному курсі історії.

Методологічна інноваційність роботи полягає у поєднанні постколоніального та правового підходів для інтерпретації імперських практик, у застосуванні дискурс-аналізу до освітнього матеріалу як засобу розвитку критичного мислення учнів, а також у використанні порівняльної імперології для формування моделі «антиколоніального читання» історії, що сприяє деконструкції міфів імперського минулого. Сукупність окреслених теоретичних і методологічних засад створює комплексну дослідницьку рамку, адекватну складності поставленої проблеми й сучасним науковим вимогам до інтерпретації історичних процесів у контексті колоніальної спадщини.

Отже, методологічна основа дослідження забезпечує цілісне й багатовимірне розуміння феномену російської експансіоністської політики XVIII–XIX ст. Її побудова спирається на поєднання імперологічного, постколоніального, цивілізаційного, історико-правового та дискурсивного підходів, що дозволяє інтегрувати політичний, правовий, культурний і соціальний виміри аналізу. Використання системи принципів – історизму, об'єктивності, порівняльності, міждисциплінарності та антропологічного підходу – забезпечує наукову достовірність і глибину реконструкції. Комплекс методів, від історико-порівняльного до дискурс-аналізу, спрямований на розкриття механізмів імперської влади та її ідеологічного обґрунтування. Методологічна інноваційність полягає у поєднанні академічного та освітнього вимірів, що дозволяє не лише проаналізувати історичні процеси, а й адаптувати їхнє вивчення до сучасних потреб громадянської освіти. Таким чином, сформована методологічна система є адекватною складності предмета і відповідає меті дослідження.

РОЗДІЛ II. ЕКСПАНСІЯ ІМПЕРІЇ НА ЗАХІД

2.1. Війни за Балтію та встановлення колоніальної влади російської імперії

Формування «північного вектора» експансії Російської імперії стало одним із ключових напрямів її геополітичної еволюції у XVIII столітті. Саме боротьба за Балтійський простір, що розпочалася в добу Петра I, заклала фундамент нової імперської ідентичності, поєднаної з прагненням до статусу європейської держави. Геополітична мотивація виходу до Балтики визначалася не лише стратегічними міркуваннями – необхідністю доступу до морських комунікацій, торгівлі та флоту, – але й символічним змістом «виходу до Європи», що сприймався як акт цивілізаційного перетворення держави. У цьому контексті Балтика стала не просто ареною воєн, а лабораторією імперського проекту модернізації, в якому військове підкорення поєднувалося з культурною трансформацією та створенням нових адміністративних і соціальних структур [68; 56].

Як слушно зазначає Л. Г'юз, петровська епоха була не стільки етапом експансії заради територій, скільки моментом радикального переосмислення ролі влади, простору і підданства в межах нової політичної системи [68]. Саме війна за Балтію – Північна війна 1700–1721 рр. – стала каталізатором цього процесу, адже вимагала від держави мобілізації ресурсів, реформування адміністрації, впровадження сучасної армійської моделі та формування «раціональної» бюрократії. За спостереженням А. Каппелера, російська експансія у Балтійському регіоні поєднала військову силу з прагненням легітимізувати своє панування через ідеї цивілізаційного поступу, тобто вона мала виразно колоніальний характер – не лише в економічному, а й у культурно-політичному сенсі [56].

У ширшій перспективі «північний вектор» виступив першим системним втіленням тієї моделі імперської експансії, яка в подальшому пошириться на інші регіони – від Правобережної України до Кавказу. За спостереженням Дж.

Бербанк і Ф. Купера, Балтійський регіон став лабораторією, де імперія вперше випробувала механізми «внутрішньоєвропейського колоніалізму», що поєднував адміністративну раціоналізацію з культурною асиміляцією та ідеологічним контролем [58]. У цьому сенсі «вікно в Європу» було не лише метафорою модернізаційного прориву, а й риторичним конструктом, який легітимізував насильницьке підкорення регіону, представивши його як цивілізаторську місію. Таким чином, балтійський напрям став не просто етапом територіального розширення, а стрижневим компонентом імперського нарративу, який визначив траєкторію російської політичної культури на наступні два століття.

Північна війна 1700–1721 рр. стала першим масштабним військово-політичним конфліктом модерної епохи, у якому Російська держава виступила як самостійний гравець європейського рівня. Саме через цей конфлікт відбулася трансформація Московського царства в Російську імперію, що офіційно було закріплено проголошенням імператорського титулу 1721 року. Війна за контроль над Балтійським морем мала як геостратегічний, так і цивілізаційний вимір: вона не лише визначала нову конфігурацію сил у Північній Європі, але й закріплювала право Росії на участь у європейській системі міжнародних відносин.

Ключовими етапами війни стали кампанії проти Швеції – битви під Нарвою (1700 р.), Полтавою (1709 р.), облога Риги (1710 р.), а також завершальна фаза, що привела до підписання Ништадтського миру 1721 року. Ця війна засвідчила здатність держави до довготривалої мобілізації, створення регулярної армії та адміністративного апарату нового типу [67; 29]. Вона також продемонструвала взаємозалежність між військовими реформами й модернізацією управління, оскільки саме потреби фронту стимулювали запровадження фіскальних, бюрократичних і рекрутських інститутів, що стали невід’ємними складовими абсолютистської державності [68; 29].

Мобілізаційна модель, вироблена під час Північної війни, ґрунтувалася на концентрації ресурсів у руках монарха та створенні системи «служилого суспільства», що підпорядковувалося державним інтересам. Такий підхід забезпечував не лише військову ефективність, але й легітимізував соціальну

ієрархію, в якій служба цареві ставала головним критерієм статусу. У цьому контексті війна виступала не просто як конфлікт між державами, а як форма соціально-політичної дисципліни, що створювала новий тип підданства.

У порівняльному вимірі російська військово-адміністративна система суттєво відрізнялася від західноєвропейських аналогів. Якщо Швеція будувала свою армію на основі контрактного набору та місцевого ополчення, то Росія запровадила всеохопну рекрутську повинність, що забезпечувала постійну військову присутність держави в суспільстві [30; 55]. Пруссія, у свою чергу, зробила ставку на бюрократичну централізацію, тоді як російська модель поєднала елементи насильницької мобілізації з риторикою державної величі.

Інкорпорація Балтійських провінцій після завершення Північної війни 1721 року стала одним із найпослідовніших прикладів імперського правового оформлення колоніального простору у Європі XVIII століття. Ништадтський мир юридично закріпив передачу Росії Ліфляндії, Естляндії, Інгрії та частини Фінляндії, що означало не лише зміну державної належності, а й формування нової системи влади, поєднаної з адаптацією місцевих еліт до імперських інституцій [67; 69]. Цей процес мав подвійну природу: з одного боку, він знаменував військове завершення боротьби за Балтію, а з іншого – започатковував етап правового, адміністративного та культурного конструювання нового імперського простору.

Ништадтський договір передбачав збереження частини місцевих прав, станових привілеїв і конфесійної автономії, що стало своєрідною формою «колоніального компромісу». Російська влада погодилася не ліквідовувати лютеранську церкву, а також зберегла самоврядування міст і права місцевої аристократії, які були оформлені у вигляді спеціальних грамот. Це рішення дозволило створити лояльну соціальну базу серед прибалтійського німецького дворянства, що стало важливим посередником між імперським центром і місцевим населенням [69; 56; 57]. У такий спосіб імперія застосувала нову форму владарювання – не пряме знищення місцевих інститутів, а поступову інтеграцію через механізми юридичного визнання та адміністративної співучасті.

Фактично у Балтійських провінціях було закладено модель «службової автономії»: дворянство, отримавши гарантії своїх станових прав, водночас ставало виконавцем імперської політики, забезпечуючи її стабільність на місцях. Це дозволило Петербургу уникнути відкритого спротиву і водночас зміцнити контроль через бюрократичні та судові механізми, що спиралися на локальні традиції [56; 57]. Таким чином, правова інтеграція Балтії стала частиною ширшої стратегії колоніального управління, де імперський суверенітет легітимізувався не лише силою, а й апеляцією до правового порядку. Збереження місцевих правових систем і конфесійних практик виконувало також ідеологічну функцію — воно демонструвало «толерантність» імперії, яка прагнула представити своє панування як упорядковану і цивілізаторську форму влади. Водночас цей компроміс не скасовував асиметрії: російські чиновники поступово впроваджували імперські кодекси, норми управління та фіскальні вимоги, що підпорядковували регіон імперській економічній логіці [69; 37]. Саме Балтія стала першим полігоном, де відпрацьовувалася модель поєднання централізованого контролю з формальною місцевою автономією — те, що в подальшому стане типовою рисою імперського управління у Західній Україні, на Кавказі та в Центральній Азії.

Упродовж XVIII–XIX ст. Балтійський регіон посів особливе місце в імперській стратегії Росії — як простір військово-морської могутності, адміністративного експерименту та символічного підтвердження її європейської місії. Після Ништадтського миру 1721 р. Російська імперія поступово перетворила Прибалтику на один із ключових елементів своєї державної інфраструктури. Розміщення постійних гарнізонів у Ризі, Ревелі та Гельсінгфорсі забезпечувало не лише військовий контроль, але й інституційне вбудовування регіону в загальну систему імперської безпеки. Створення Балтійського флоту стало практичним втіленням цієї політики, адже флот одночасно виконував оборонну, економічну й символічну функції, слугуючи інструментом зовнішньої експансії та засобом демонстрації «європейської модерності» держави.

Економічний вимір інтеграції виявлявся у запровадженні фіскальних механізмів, спрямованих на вилучення регіональних ресурсів і контроль за торговельними потоками. У середині XVIII ст. Балтійські порти перетворилися на головні канали імперського експорту та митного контролю, через які відбувалася торгівля з Пруссією, Голландією, Данією та Великою Британією. Фіскальна політика, як зазначалося в дослідженнях, стала ключовим фактором не лише економічного освоєння, але й колонізації – зокрема через запровадження нових податкових систем, спрямованих на інтеграцію місцевих структур у загальноімперський бюджет [7; 52; 58]. У цьому сенсі фінансово-адміністративна експансія була не менш значущою, ніж військова: вона формувала дисципліну підданства, зміцнювала вертикаль влади та забезпечувала сталість імперського панування.

Паралельно відбувалася ідеологічна легітимація імперської присутності в регіоні. Балтійські території у дискурсі XVIII–XIX ст. постають не як завойовані, а як «повернуті історичні землі», що нібито споконвічно належали до «руського світу». Такий наратив мав дві функції: по-перше, він обґрунтовував військові та дипломатичні претензії Росії на північному заході Європи; по-друге, він створював уявлення про Росію як цивілізаційну силу, що несе «європейськість» у «периферійні» простори [1; 2; 3; 40]. Ідеологи імперії використовували концепт «європеїзації Росії» для виправдання не лише культурної асиміляції, а й економічної експлуатації Балтії, позиціонуючи імперське панування як носія прогресу та модерності. Цей міф про «повернення» і «цивілізацію» Балтії став стрижнем політичної риторики, що легітимізувала як минулі, так і поточні дії імперського центру. Через освітні, церковні та адміністративні інститути відбувалася трансляція уявлень про спільну «державну місію», у межах якої місцеві еліти розглядалися як співучасники російського імперського проекту. Саме тому у XIX ст. Балтія набула особливого статусу – «європейської провінції» імперії, яка водночас була символом її цивілізаторської потуги та лабораторією бюрократичної модернізації.

Культурно-цивілізаційний вимір російської експансії на Балтію посідає центральне місце у формуванні імперського саморозуміння XVIII–XIX ст. Саме тут ідея «вікна в Європу» набула не лише метафоричного, а й стратегічного значення, слугуючи одночасно символом модернізації та виправданням колоніального контролю. Заснування Петербурга 1703 р. стало не просто адміністративним актом, а просторовим і семіотичним жестом – створенням нового центру, який мав репрезентувати Російську імперію як частину європейської цивілізації [68; 58]. Петербург став не лише політичною столицею, а й цивілізаційним проєктом – демонстрацією імперської здатності «перебудувати природу» та створити нову культурну географію, у якій Балтія постає лабораторією імперської європеїзації.

Міф модернізації – один із ключових ідеологічних інструментів легітимації колонізації Балтійського регіону. Російська влада інтерпретувала освоєння цих територій як продовження «великої цивілізаторської місії», у межах якої імперія виступала носієм прогресу, дисципліни й просвіти. Проте, як показують дослідження, цей міф мав переважно політичний характер, маскуючи під «освіщенням» реальну експлуатацію людських і природних ресурсів регіону [2; 3; 32]. Імперська риторика зображала Балтію як «відроджену» після «шведського занепаду» землю, що «повернулася» до природного стану під владою «просвіченого самодержця». Цей наратив функціонував у межах ширшої культурної програми, де російська модерність вибудовувалася через порівняння із західноєвропейськими моделями, але завжди зберігала відчуття своєї «особливої цивілізаційної ролі».

Колоніальні репрезентації місцевих народів у Балтії формувалися в межах цього ж дискурсу. Німецьке дворянство та фінсько-естонські громади у петербурзькій культурній уяві виступали прикладом «вірності імперії», протиставленим «шведському минулому» як символу ворожої європейськості [69; 57]. У мистецтві, літературі та адміністративній мові Балтія ставала образом «упорядкованого Заходу», який Росія нібито здатна не лише перемогти, а й перевершити. Така культурна політика створювала підґрунтя для стійкого

імперського міфу – Росія не лише підкорює, а й «відроджує» західну периферію, роблячи її частиною власної цивілізаційної системи.

У порівняльному контексті російський «балтійський колоніалізм» вирізняється серед інших імперських моделей XVIII–XIX ст. насамперед континентальним характером. На відміну від британської чи османської систем, що базувалися на заморських або напівзаморських володіннях, російська експансія реалізовувалася у межах єдиного континентального простору, що дозволяло поєднувати військову окупацію з адміністративною інтеграцією [58; 55; 56]. Відсутність океанських меж не зменшувала колоніального змісту, але змінювала його форму: замість системи торгових факторій і морських баз імперія створювала мережу фортець, бюрократичних осередків та портових міст, що формували політико-економічну інфраструктуру Північного Заходу.

Проте навіть у цьому континентальному варіанті колоніалізму Росія успадковувала загальноєвропейські «цивілізаторські стратегії». Ідея «просвіченого панування» виправдовувала нерівність і залежність, тоді як культурна адаптація місцевих еліт маскувала їхню фактичну підпорядкованість [37; 39]. До середини XIX ст. Балтія остаточно перетворилася на інтегровану, але відчужену провінцію імперії – простір, у якому модерність і колоніальність співіснували як дві сторони одного політичного проекту. Таким чином, «вікно в Європу» виявилось не лише метафорою відкритості, а й засобом контролю – символом імперії, що дивиться на Захід, але водночас тримає його у своїй тіні.

Отже, експансія Російської імперії на Балтійському напрямі у XVIII–XIX ст. стала одним із ключових етапів формування її колоніального типу державності. Війни за Балтію, розпочаті за Петра I, заклали військово-політичні та адміністративні підвалини імперського панування, тоді як Ништадтський мир оформив правову модель інтеграції нових територій через механізми підлеглої автономії. Балтійські провінції перетворилися на лабораторію імперського управління – простір, де поєднувалися модернізаційний міф і колоніальна практика. Саме тут виробилися інституційні й ідеологічні інструменти «континентального колоніалізму»: поєднання централізованого контролю,

економічної експлуатації та культурного освоєння. Міф «вікна в Європу» легітимізував підкорення Балтії як частину «європеїзації Росії», що насправді приховувала імперську логіку домінування. Таким чином, Балтійський вектор став не лише регіональним, а й концептуальним осердям імперського проєкту Росії.

2.2. Знищення Речі Посполитої та насадження імперської влади

Анексія Речі Посполитої наприкінці XVIII століття стала однією з ключових подій, що визначила «західний вектор» російської імперської експансії. У контексті розбудови імперії вона відігравала не лише територіально-стратегічну, а й символічну роль – закріплення контролю над простором, який у європейській свідомості уособлював межу між Сходом і Заходом. Поглинання польсько-литовської держави стало першим прикладом системного знищення самостійного політичного організму у Центрально-Східній Європі та створення на його руїнах нового адміністративного порядку, підпорядкованого імперському центрові [70; 72; 74].

Метою цього підпункту є реконструкція історико-політичних, правових і геополітичних механізмів ліквідації Речі Посполитої, визначення логіки її інкорпорації до складу Російської імперії, а також аналіз наслідків цього процесу для системи управління, суспільної структури та ідеологічного дискурсу. У фокусі – взаємодія між внутрішньою кризою польсько-литовської державності та зовнішнім імперським тиском, що дозволило Петербургу реалізувати власну програму колоніального домінування під прикриттям «відновлення порядку» і «захисту православ'я».

Розпад Речі Посполитої не був наслідком одномоментного завоювання, а результатом довготривалого процесу внутрішнього ослаблення держави, її політичних інститутів і суспільного механізму. Політична система шляхетської республіки, побудована на принципі «золотої вольності», що гарантувала магнатам право вето на рішення сейму, з часом перетворилася на фактор

системної дезорганізації. Відсутність централізованої виконавчої влади, неефективність податкової системи, політична корупція та інтереси регіональних еліт унеможливлювали проведення реформ і консолідацію держави [70; 72]. Ця інституційна крихкість зробила Річ Посполиту вразливою до зовнішніх впливів, відкривши шлях до поступової втрати суверенітету.

Соціально-економічна структура держави також зазнала глибокої ерозії. Селянство залишалося закріпаченим, міста втрачали економічну автономію, а торговельні зв'язки із Заходом слабшали. Шляхта, що колись виступала як носій республіканських традицій, дедалі більше перетворювалася на замкнену касту, нездатну до модернізаційного мислення. У поєднанні з конфесійною неоднорідністю – присутністю православного, уніатського, католицького й протестантського населення – це створювало сприятливий ґрунт для політики «розділяй і володарюй», яку пізніше ефективно застосувала Російська імперія [72; 74].

Зовнішній контекст поділів Речі Посполитої визначався складною конфігурацією сил у Центрально-Східній Європі. Упродовж другої половини XVIII століття цей регіон став ареною постійного суперництва між трьома великими державами – Росією, Пруссією та Австрією. Кожна з них прагнула забезпечити стратегічну перевагу, а також нейтралізувати можливість відродження сильної Польщі, яка могла б відновити баланс між Сходом і Заходом континенту [70; 59]. Росія, що після перемог у Північній війні закріпилася як провідна сила у східній частині Європи, розглядала польські землі як ключовий буферний простір. Для Петербурга Річ Посполита була не лише джерелом потенційної загрози, а й ареною реалізації концепції «захисту православних» – одного з головних ідеологічних інструментів російського імперіалізму. Пруссія та Австрія, своєю чергою, прагнули територіальної компенсації та гарантій безпеки, що уможливило укладання ситуативних союзів із Росією та перетворило поділи Польщі на своєрідну дипломатичну транзакцію між трьома імперіями [70; 74]. У цьому контексті анексія Речі Посполитої постала не лише як політичний акт, а як кульмінація процесу зміщення

цивілізаційного кордону Європи на захід. Її зникнення з карти стало не просто геополітичним фактом, а символом нового типу континентального колоніалізму – внутрішнього, бюрократичного, замаскованого під риторику «миротворчості» та «просвітництва» [72; 59].

Перший поділ Речі Посполитої 1772 року став початком кінця для однієї з найстаріших держав Центрально-Східної Європи. Його юридичне оформлення супроводжувалося створенням уявної легітимації, що ґрунтувалася на риториці «відновлення порядку» й «захисту стабільності» у регіоні. Насправді йшлося про спільну акцію трьох імперій – Російської, Пруської та Австрійської – спрямовану на остаточне підпорядкування простору між Балтією та Чорним морем [70; 72]. Катерина II, прикриваючись аргументами про «гарантію прав православних», використовувала польську кризу як політичне виправдання експансії. Її дипломатія, очолювана О. Панінім, майстерно маніпулювала польськими елітами, посилюючи розкол між консерваторами й реформаторами та водночас створюючи міжнародну коаліцію для «мирного» поділу територій [71; 70].

Другий поділ 1793 року був прямим наслідком провалу Конституції 3 травня 1791 р., яка намагалася модернізувати державу, відновити баланс влади та зміцнити виконавчий апарат. Ці реформи викликали паніку серед польських магнатів і невдоволення Петербурга, який розцінив їх як загрозу своїм впливам [71]. Саме втручання російських військ, офіційно обґрунтоване «проханням про допомогу», дозволило імперії встановити контроль над більшістю територій Правобережної України, Білорусі та частини Литви. Невдовзі після цього Росія й Пруссія уклали нову угоду, що передбачала поділ решток польської державності, закріпивши за Росією 250 тис. км² території та понад 3 млн населення [13; 14].

Остаточна ліквідація Речі Посполитої відбулася після поразки повстання Тадеуша Костюшка у 1794 р. і третього поділу 1795 р. Цей акт уже не потребував жодних дипломатичних маскування: він означав знищення суверенітету Польщі як суб'єкта міжнародного права. Петербург утвердився як головний спадкоємець

простору колишньої федерації, утворивши нові адміністративні одиниці – Віленську, Гродненську, Мінську, Волинську та Подільську губернії [72]. Таким чином, політична карта Центрально-Східної Європи була перекроєна відповідно до логіки імперського поділу, а «польське питання» стало довготривалим чинником європейської політики XIX ст.

Імперська дипломатія в цьому процесі виявила надзвичайну гнучкість. Російські представники на місцях – від генерал-губернаторів до комісарів – не лише забезпечували військовий контроль, а й здійснювали активну роботу з місцевими елітами. Частину польської шляхти було інтегровано у нову бюрократичну ієрархію через обіцянки збереження майнових прав, титулів і впливу. Таким чином, формувалася модель «підпорядкованої співучасті», що дозволяла імперії зменшити ризики спротиву й водночас консолідувати владу [70; 71].

Після третього поділу почався процес правової та адміністративної інкорпорації анексованих територій. Політичні інститути Речі Посполитої – сейм, місцева адміністрація, автономні судові органи – були ліквідовані, а їх функції передані імперським установам. Нові губернії очолили призначені Петербургом генерал-губернатори, що підпорядковувалися безпосередньо Сенату. Ліквідація польської адміністративної вертикалі супроводжувалася створенням мережі канцелярій, фіскальних управлінь і поліцейських структур [16; 17; 20].

Водночас імперська влада вдалася до гнучкої політики правового переходу. У більшості новоприєднаних земель тимчасово зберігалася чинність Литовського статуту, що дозволяло легітимізувати новий режим у межах знайомої правової традиції. Такий «юридичний компроміс» виконував дві функції – забезпечував контроль над місцевими судами й водночас демонстрував «повагу» до історичних особливостей регіону. Однак поступово імперське законодавство почало витісняти місцеві норми, насамперед у сфері фіскальної, рекрутської та поліцейської політики [73].

Інструментом остаточного підпорядкування стали судова реформа, податкова уніфікація та створення рекрутської системи, що інтегрувала місцеве населення до військово-бюрократичного механізму імперії. Фіскальні заходи супроводжувалися впровадженням російських одиниць обліку, нових тарифів і контролю за землеволодінням. Поліційна реорганізація, у свою чергу, дозволила Петербургу ефективно придушувати будь-які прояви непокори й підтримувати лояльність місцевих еліт [16; 20; 73].

Соціально-економічні наслідки поділів стали одним із найглибших зламів у регіональній історії. З одного боку, нова влада забезпечила адміністративну стабільність і запровадила фіскальний порядок, з іншого – цей порядок мав виразно експлуатаційний характер. Реорганізація податкової системи супроводжувалася посиленням податкового тиску на селянство та міщанство. Земельні реформи, проведені під виглядом «раціоналізації господарства», фактично узаконили перехід великих маєтків під контроль російських дворян і чиновників [7; 13].

Для міського населення інтеграція означала втрату самоврядування, а для шляхти – амбівалентний статус між привілейованим становищем і політичною маргіналізацією. Частина шляхти адаптувалася, приєднавшись до служби в імперській адміністрації, інша – зберігала латентну опозиційність. Селяни ж залишалися основною базою економічної експлуатації, і лише наприкінці XIX ст. їхній статус почав поступово змінюватися під впливом імперських аграрних реформ [52; 58]. Поділи Речі Посполитої перетворилися на не лише геополітичний, а й соціально-економічний акт заснування нової моделі імперського управління на західних кордонах. Фіскальна, правова та культурна інтеграція створили прецедент «внутрішньої колонізації» – політики, у межах якої експлуатація, адміністративна уніфікація та ідеологічна легітимація діяли як взаємопов'язані елементи імперського механізму [13; 58].

Після ліквідації Речі Посполитої російська влада розгорнула системну політику русифікації, яка стала невід'ємною частиною імперської стратегії інтеграції приєднаних територій. Її метою було не лише адміністративне

підпорядкування, а й формування нового культурно-цивілізаційного простору, де польська ідентичність мала поступово розчинитися в імперській. Ця політика здійснювалася багаторівнево – через мову, освіту, церкву, бюрократію та систему символічного контролю [12; 18; 73].

Мовна політика була першим і найбільш очевидним інструментом уніфікації. Російська мова поступово витісняла польську та латинську з офіційного діловодства, судових інстанцій і навчальних закладів. Уже на початку XIX ст. вона стала обов'язковою в адміністративній комунікації, а пізніше – в освіті. Паралельно відбувалася перебудова шкільної системи: єзуїтські колегіуми ліквідовувалися, на їх місці відкривалися російські гімназії з програмами, зорієнтованими на імперські цінності. Викладання історії й літератури набувало виразного ідеологічного змісту – утверджувалася думка про «природну» історичну єдність польських і російських земель [1; 2; 3].

Церковна політика відігравала особливу роль у зміцненні імперської присутності. Через підпорядкування уніатської церкви російському Синодові та поступову ліквідацію її структур у Правобережній Україні Петербург досягав не лише релігійного, а й політичного ефекту. Церква перетворювалася на інструмент легітимації влади, водночас просуваючи ідеї «православної цивілізаційної місії». Таким чином, релігія інтегрувалася у політичний апарат імперії, виконуючи функцію ідеологічного цементу між центром і провінціями [12; 18].

Русифікаційна стратегія не обмежувалася прямим примусом. Вона включала застосування «м'якої сили» – через бюрократичні практики, кадрову політику та культурне проектування. Російська адміністрація послідовно впроваджувала систему призначень, у якій місцеві представники аристократії отримували державні посади лише за умови демонстрації лояльності. Це формувало соціальну прошарковість, де служіння імперії ставало єдиним шляхом до збереження привілеїв і статусу [73]. Одночасно створювалися культурні інституції – театри, типографії, благодійні товариства – покликані утверджувати імперський варіант «просвітництва».

Ідеологічна основа цієї політики апелювала до петербурзького наративу «європеїзації». Російська імперія позиціонувала себе як спадкоємицю місії цивілізаційного оновлення, де колонізація польських земель подавалася не як окупація, а як «включення в модерний простір». Таким чином, ідеї Петра I про «вікно в Європу» були переосмислені в контексті XVIII–XIX ст. як виправдання західної експансії. У польському випадку це набувало вигляду «відновлення порядку» після шляхетської анархії, а культурна асиміляція трактувалася як форма цивілізаційного благодіяння [2; 3].

Особливе місце у цьому процесі займала Правобережна Україна, що стала одним із ключових регіонів після поділів Речі Посполитої. Політично-територіальні наслідки для цього регіону полягали у створенні нових губерній – Київської, Подільської, Волинської – під безпосереднім контролем Петербурга. Вони стали лабораторією імперського управління, де випробовувалися механізми поєднання військової присутності, бюрократичної централізації та культурної інтеграції [6; 11].

Місцеве право, яке частково спиралося на Литовський статут і магдебурзьке самоврядування, поступово витіснялося імперськими нормами. Залишки автономії міст було ліквідовано, а судочинство інтегровано до системи імперських судів. Водночас імперська влада застосовувала диференційований підхід: для шляхти гарантувалися земельні права, тоді як для селян запроваджувався суворий адміністративний контроль. Селянське питання набуло особливого значення – його вирішення відкладалося, адже фіскальні інтереси імперії вимагали стабільності й передбачуваності податкової бази [16; 17; 18].

Поступова русифікація українських еліт на Правобережжі поєднувалася з цілеспрямованою політикою освітнього та культурного уніфікування. Російська система освіти витісняла польські та уніатські школи, водночас формуючи покоління чиновників і священників, орієнтованих на імперські цінності. Саме в цьому контексті закладалися основи подвійної ідентичності – української за походженням і російської за адміністративною належністю.

Польський рух опору, що виник у відповідь на ці процеси, став важливим чинником у політичній динаміці регіону. Уже наприкінці XVIII ст. з'являються перші прояви організованої опозиції, які в XIX ст. переросли у повстання – Листопадове (1830–1831 рр.) і Січневе (1863–1864 рр.). Імперська влада реагувала на них жорстко: запроваджувалися репресії, цензура, арешти, депортації до Сибіру [71; 73]. Ці практики не лише придушували політичну активність, а й руйнували національну інфраструктуру польського суспільства – університети, видавництва, громадські товариства. Попри це, Російська імперія не відмовлялася від політики «розділеної лояльності». Частину польських еліт інтегрували до бюрократичного корпусу, надаючи їм чинні посади, ордени й матеріальні вигоди. Такий компроміс підтримував ілюзію співіснування, але водночас посилював асиміляційний тиск. Ті ж, хто відмовлявся співпрацювати, піддавалися політичній ізоляції або примусовому вигнанню [12; 73]. Довгострокові наслідки цієї політики проявилися в радикалізації польського національного руху. Зруйнування старих політичних структур і обмеження автономії сприяли формуванню модерної національної свідомості, заснованої на опозиції імперії. Польща поступово перетворилася на символ антиросійського спротиву в європейській політичній уяві [74]. Русифікація, задумана як інструмент консолідації, натомість породила глибоку культурну антагонію, яка визначила характер польсько-російських взаємин упродовж XIX століття.

Інкорпорація польських земель після поділів Речі Посполитої мала свій специфічний характер у системі російської імперської експансії, який вирізнявся від північного, балтійського напрямку. Якщо у Балтії інтеграція відбувалася шляхом «договірної колонізації» з частковим збереженням місцевих прав і автономії, то в Польщі процес набув виразно насильницьких і централізаційних рис. Тут імперська влада діяла через механізми правового демонтажу попередньої державності, пряме впровадження адміністративних структур і системну русифікацію. Натомість у балтійських провінціях переважала модель компромісу – збереження німецького дворянства як посередника між центром і місцевим населенням [56; 57].

Водночас спільними для обох напрямів були ключові принципи імперського управління: правова формалізація анексії, інституційна адаптація місцевих еліт і запровадження фіскальної експлуатації. Імперія будувала універсальний механізм контролю, у якому місцева автономія допускалася лише як тимчасовий інструмент політичної стабілізації, тоді як остаточна мета полягала у повній уніфікації політичного та культурного простору [58; 37].

Отже, поділи Речі Посполитої стали не лише геополітичним актом, а й лабораторією імперського державотворення. Вони заклали модель управління «внутрішніми колоніями», що поєднувала бюрократичну централізацію з контрольованою інкорпорацією місцевих еліт. Цей досвід визначив подальшу політику Російської імперії щодо інших регіонів – від Кавказу до Центральної Азії – і сформував тривалу структурну тяглість імперських практик у Східній Європі. Водночас низка питань залишається відкритою: зокрема, ступінь взаємовпливу між правовими режимами новоприєднаних територій, трансформація лояльності місцевих еліт і роль економічних факторів у легітимації імперського панування. Ці аспекти потребують подальшої емпіричної перевірки на матеріалах регіональних архівів та порівняльних дослідженнях між різними напрямками експансії.

РОЗДІЛ III. РОСІЙСЬКО-ОСМАНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ

3.1. Російсько-турецькі війни XVIII ст. та боротьба за вихід до Чорного моря

Російсько-турецькі війни XVIII століття становлять центральний етап у процесі формування експансіоністської парадигми Російської імперії. Саме «східний напрям» визначився як головний геостратегічний вектор, де імперська політика поєднувала військові, дипломатичні та цивілізаційно-ідеологічні компоненти. Протистояння з Османською імперією не було лише регіональним конфліктом – воно стало випробуванням для нової імперської ідентичності, що ґрунтувалася на прагненні перетворити Росію на ключового актора у системі європейських сил. Війни за Чорноморський простір, розпочаті в середині XVIII ст., створили умови для поступового контролю над південними рубежами, інтеграції українських земель у військово-політичну структуру імперії та встановлення постійної присутності на узбережжі. У цьому контексті російсько-турецькі війни виступають не лише як послідовність військових кампаній, а як довготривалий процес утвердження імперського панування в Північному Причорномор'ї – простору, де зішлися інтереси Москви, Стамбула та провідних європейських держав [60; 76; 78; 15].

Після Вестфальського миру і трансформації європейського політичного простору Османська імперія зберігала статус одного з гарантів регіональної стабільності. Проте її поступова військово-адміністративна деградація, розбалансованість системи васальних залежностей та зростання ролі Австрії створили умови для переосмислення геополітичного розподілу сил у Центрально-Східній Європі. «Східне питання», що постало у другій половині XVIII ст., віддзеркалювало не лише проблему розпаду османського впливу, але й боротьбу за спадщину імперії – контроль над Балканами, Придунайськими князівствами та виходом до Середземного моря. Саме в цей час Росія поступово почала репрезентувати себе як «захисниця православних» у межах Османського світу, намагаючись легітимізувати власну експансію через риторику відновлення

«історичної справедливості» і спадкоємства Візантійської традиції [19; 24; 54; 55; 77].

Російсько-турецькі війни XVIII століття стали наріжним каменем у процесі формування південного напрямку імперської експансії Росії. Їхня послідовність – від кампанії 1735–1739 років до завершення війни 1787–1792 років – відображала поступову еволюцію військово-політичного потенціалу імперії, трансформацію її стратегічних пріоритетів і становлення системи управління завойованими територіями. Війна 1735–1739 рр. стала першою спробою Росії закріпитися на Чорному морі та позбавити Османську імперію монополії на контроль над Північним Причорномор'ям. Її головною метою було встановлення безпечних південних рубежів та ліквідація Кримського ханства як осередку османського впливу [47; 48; 60]. Попри часткові військові успіхи – здобуття Азова та просування до Дніпровсько-Бузького лиману – війна засвідчила обмеженість російських військово-логістичних можливостей, недостатність флоту та неефективність постачання. Проте навіть невдачі цієї кампанії стали школою для формування майбутньої воєнної системи – від удосконалення артилерії до створення спеціалізованих військових адміністрацій у прикордонних регіонах.

Натомість війна 1768–1774 рр. стала кульмінацією російсько-турецького протистояння XVIII століття. Вона втілила перехід від експериментальної експансії до системного наступу імперії на Південь. Завдяки глибоким реформам у військовій сфері, здійсненим Петром I та закріпленим Катериною II, російська армія змогла забезпечити комплексну мобілізацію та стабільне постачання військ. Блискучі перемоги під Ларгою й Кагулом стали наслідком модернізованої структури командування, дисципліни та ефективного використання артилерії [47; 48; 60]. Одночасно флот у Чорному та Егейському морях, створений практично з нуля, дозволив Росії діяти у віддалених морських театрах, підриваючи османську логістику. Ця війна перетворилася на переломний момент: Росія не лише досягла воєнних перемог, а й отримала можливість закріпити свої досягнення через дипломатію.

Війна 1787–1792 рр. остаточно оформила Чорноморський вектор експансії. Вона відзначилася масштабними операціями при Очакові та Ізмаїлі, де російські війська під командуванням О. Суворова продемонстрували вищий рівень професійної організації та взаємодії сухопутних і морських сил [76; 60; 75]. Паралельно Катерина II активно використовувала дипломатичні канали для легітимації своїх дій на міжнародній арені, позиціонуючи експансію як оборону цивілізаційних і християнських цінностей. Таким чином, військові кампанії цього періоду відображали поєднання сили зброї та сили політичного дискурсу – імперія не лише завойовувала, а й конструювала наратив своєї «визвольної місії».

Реформована армія, започаткована Петром I, стала структурним стрижнем імперського проекту. Її дисципліна, вертикаль командування, військові школи й штабні інституції перетворили війну на раціоналізований інструмент державної політики. Флот, створений для контролю над Азовським і Чорним морями, став символом «нової Росії», що претендувала на статус морської держави. Саме ці реформи дозволили Москві перейти від оборони до наступу, від локальних конфліктів до формування стабільного геополітичного плацдарму на Півдні.

Ключовим підсумком воєнного етапу стала поява Кючук-Кайнарджійського миру 1774 року, який юридично зафіксував результати перемог і започаткував нову епоху імперської дипломатії. За його умовами Османська імперія визнала автономію Кримського ханства, фактично заклавши основу для його подальшої анексії, а також проголосила право Росії покровительствувати православним підданам султана [47; 48; 75; 77]. Ця угода стала правовим прецедентом, який легітимізував втручання Петербурга у внутрішні справи Османської держави під виглядом релігійного захисту. Вона також визначила новий формат міжнародних відносин – Росія з позиції «периферійної» сили перетворилася на суб'єкта європейського дипломатичного балансу, з яким мусили рахуватися у Лондоні, Відні та Берліні.

Одним із найважливіших наслідків цих війн став «кримський фактор». У 1772–1783 рр. Росія послідовно здійснювала політику інтеграції Кримського

ханства, поєднуючи дипломатичні угоди з військовим тиском і фінансовими важелями. Зовні анексія подавалася як «мирне об'єднання»², проте фактично вона означала ліквідацію залишків османської системи влади на півострові та перетворення Криму на військово-морську базу імперії [75; 78; 79; 15]. Важливу роль у цьому процесі відігравали українські землі – Запорізька Січ, південні степи, Катеринославщина – які стали базою для розміщення військ і переселення селян. Знищення Кримського ханства супроводжувалося глибокими соціальними трансформаціями: масовими переселеннями кримських татар, зміною земельних відносин і насадженням імперської адміністрації. Анексія Криму остаточно закріпила Чорноморський вектор експансії Російської імперії. Вона забезпечила вихід до моря, створила умови для формування нової економічної зони – Новоросії – та визначила траєкторію майбутньої колоніальної політики у всьому Південноукраїнському регіоні. Російсько-турецькі війни XVIII століття перетворилися на історичний етап становлення імперії як морської, колоніальної і цивілізаційно претензійної сили, що поєднувала воєнну експансію з ідеологічним самоствердженням.

Український вимір «східного питання» став одним із центральних елементів імперської політики Росії у XVIII столітті, визначаючи не лише військову стратегію, а й адміністративно-колоніальну логіку експансії. Українські землі виступали природним плацдармом у війнах з Османською імперією, забезпечуючи комунікацію між центральними районами імперії та Чорноморським узбережжям. Географічне положення Лівобережжя, Слобожанщини й Запорожжя створювало зручний коридор для розгортання армій, постачання продовольства та формування військових резервів. Саме тому питання політичного контролю над українськими територіями набуло ключового значення у стратегії Катерини II. Ліквідація автономії Гетьманщини та знищення Запорозької Січі були не випадковими актами централізації, а частиною підготовки до масштабної воєнної експансії на південному напрямку [15; 24; 78; 79].

Скасування гетьманського устрою означало демонтаж інституцій, які могли стати альтернативним осередком військової організації поза контролем Петербурга. Запорозьке козацтво, що традиційно відігравало роль буфера між українськими й османсько-кримськими землями, тепер замінювалося регулярними частинами імперської армії. На місці козацьких земель створювалися нові адміністративні одиниці – Новоросійська та Катеринославська губернії, що мали не лише стратегічну, а й колонізаційну функцію. До регіону активно переселялися державні селяни, іноземні колоністи, демобілізовані солдати, що створювало нову соціальну структуру, орієнтовану на лояльність імперському центру. Таким чином, Південна Україна стала лабораторією імперської модернізації – простором, де поєднувалися воєнна експансія, економічна експлуатація та культурна інтеграція. У цьому процесі український фактор виконував подвійну роль: як ресурс імперії у війнах з Османською державою і як об'єкт поступової колоніальної асиміляції.

На міжнародному рівні російські перемоги над Османською імперією спричинили глибоку реакцію провідних європейських держав. Лондон сприймав зростання російського впливу на Чорному морі як загрозу торговим маршрутам до Середземного моря та Індії, Відень – як конкуренцію у боротьбі за Балкани, а Париж – як порушення рівноваги сил у Центральній Європі [48; 54; 55; 77]. Водночас, на відміну від британської заморської експансії, російська модель мала континентальний характер: вона поєднувала територіальну інкорпорацію, адміністративну інтеграцію та поступову культурну асиміляцію місцевих народів. Порівняння з Османською імперією показує суттєву різницю між «оборонною колоніальністю» султанату, що намагався втримати старі провінції, і «наступальною колоніальністю» Росії, спрямованою на створення нових просторів влади. Таким чином, «східне питання» перетворилося на загальноєвропейський концепт, який вийшов за межі двостороннього конфлікту – воно стало символом зіткнення старих і нових імперських моделей.

Ідеологічна складова цього процесу забезпечувала йому широку легітимацію. Риторика «захисту православних» і «визволення братніх народів»

стала універсальним інструментом виправдання російської експансії [1; 2; 3; 19; 24; 78]. У ній поєднувалися релігійні мотиви, політична пропаганда та елементи європейського просвітницького дискурсу. Імперська влада позиціонувала свої війни проти Османської імперії як акти «морального оновлення Сходу» – боротьбу за цивілізаційний прогрес, водночас здійснюючи системну колонізацію підкорених територій. У культурній репрезентації війни набували символічного виміру: Османська імперія зображувалася як «відста» сила, тоді як Росія виступала у ролі «освіченої місії», що приносить «світло Європи» східним народам.

Проте за цією риторикою приховувався глибокий дисонанс. Під гаслами визволення від «османського гніту» імперія впроваджувала практики жорсткої адміністративної уніфікації, економічного підпорядкування та культурної русифікації. Саме ця суперечність між міфом «великої місії» та реальною політикою домінування становить сутність імперського міфу XVIII століття – міфу, що виправдовував насильство цивілізаційною метою. Український та чорноморський простори стали ареною, де цей міф набув своєї найвідчутнішої форми, заклавши основу для тривалої постколоніальної тягlosti у політичній культурі регіону.

Отже, російсько-турецькі війни XVIII століття стали одним із визначальних чинників становлення Російської імперії як європейської та колоніальної держави. Саме внаслідок цих конфліктів відбулося остаточне закріплення імперії на південному напрямку, що означало не лише вихід до Чорного моря, а й перетворення цього регіону на ядро майбутньої Новоросії. Війни з Османською імперією дали поштовх до глибокої військової та адміністративної модернізації, формування регулярного флоту й створення нових механізмів управління підкореними територіями. Кючук-Кайнарджійський мир 1774 року започаткував нову епоху російської дипломатії, легітимізувавши право на втручання у справи православних підданих султана та заклавши основи для подальшої анексії Криму.

Український простір відіграв ключову роль у цій експансії – як стратегічна база, ресурсний тил і поле для реалізації колонізаційних проектів. Під прикриттям ідеології «захисту православних» імперія здійснила системну інтеграцію південних територій, перетворивши їх на простір адміністративного і культурного підпорядкування. Таким чином, «східне питання» стало не лише зовнішньополітичним, а й цивілізаційним виміром імперської експансії Росії.

3.2. Війни XIX ст. і формування російського впливу на Балканах

У XIX столітті «східне питання» набуло статусу центрального чинника європейської міжнародної політики, визначаючи стратегічні пріоритети Російської імперії. Саме воно стало головною віссю її зовнішньої експансії, у межах якої Балкани розглядалися не лише як геополітичний простір боротьби з Османською імперією, а й як цивілізаційний плацдарм для утвердження російського впливу у Південно-Східній Європі [54; 60].

Після завершення наполеонівських воєн і відновлення європейського балансу сил Віденським конгресом 1815 року Балкани перетворилися на арену суперництва між Російською, Австрійською та Британською імперіями. Росія прагнула використати релігійно-ідеологічний чинник – «захист православних» – як моральне виправдання своїй політичній і воєнній присутності в регіоні. Цей наратив поступово набував форми офіційної доктрини, що поєднувала релігійний месіянзм із реальними інтересами контролю над стратегічними протоками та торговими шляхами [77; 80]. Російсько-османські війни XIX століття постають не лише як військово-політичні конфлікти, а як складова ширшого імперського проекту. Їхня мета виходила далеко за межі воєнних перемог – і полягала у створенні системи політичної, економічної та культурної залежності південнослов'янських народів від Санкт-Петербурга, що забезпечувало Росії позицію ключового гравця у «великій європейській грі» [82].

Російсько-турецька війна 1806–1812 рр. стала першим великим конфліктом XIX ст., у якому Російська імперія закріпила своє стратегічне становище на Балканах і в Подунав'ї. Її передумови були тісно пов'язані з

османською дестабілізацією та активізацією сербського національно-визвольного руху. Росія, використовуючи повстання під проводом Карагеоргія, висунула себе «захисницею православних», прагнучи одночасно послабити позиції Порти та розширити вплив на дунайських князівствах. Війна розгорталася переважно на Дунайському театрі – у Молдавії, Валахії та Бессарабії, – де вирішальні бої велися за контроль над фортецями Ізмаїл, Рущук, Сілістрія [54; 77]. Бухарестський мир 1812 р. став важливою віхою, закріпивши автономію Сербії, передачу Бессарабії Росії та фактичне визнання її протекторату над Молдавією й Валахією [80; 82].

Нова війна 1828–1829 рр. стала кульмінацією російської експансії доби Миколи I та реакцією на грецьке питання, яке після Наваринської битви набуло загальноєвропейського масштабу. Кампанії відбувалися одночасно на двох напрямках – балканському й закавказькому. Російські війська, долаючи османську оборону, здобули перемоги під Варною, Сілістрією, Шумлою та вийшли до Адріанополя. Адріанопольський мир 1829 р. юридично закріпив російську гегемонію: Порта визнавала автономію Греції, Сербії, Молдавії та Валахії, а також гарантувала Росії свободу навігації Босфором і Дарданеллами [19; 24; 55; 60; 80]. Цей договір перетворив Росію на вирішального арбітра балканських справ і заклав підґрунтя для її подальшої ролі «покровительки православних».

Кримська війна 1853–1856 рр. стала кризовим моментом «православної місії» Росії. Формальним приводом стала суперечка за права на християнські святині в Палестині, однак реальним підґрунтям був страх європейських держав перед посиленням російського впливу в регіоні. Росія опинилася в геополітичній ізоляції, а об'єднані сили Британії, Франції, Сардинії та Османської імперії завдали їй поразки. Оборона Севастополя стала символом героїзму, але завершилася капітуляцією. Паризький мир 1856 р. ліквідував російський протекторат над дунайськими князівствами та заборонив мілітаризацію Чорного моря [77; 80; 82; 83]. Це стало важким ударом по імперському престижу, спричинивши переоцінку політичних пріоритетів.

Поразка у Кримській війні змусила імперію реформувати як внутрішню структуру, так і зовнішню стратегію. Реформи 1860-х рр. – скасування кріпацтва, військова й адміністративна модернізація – створили передумови для відновлення міжнародного авторитету Росії [83]. На Балканах вона перейшла від прямої експансії до «опосередкованого» впливу через підтримку слов'янських національних рухів і православних церковних інституцій [80; 81]. Особливу роль відігравали Сербія, Болгарія та Румунія, які стали не лише об'єктами російського протекторату, а й каналами політичного впливу. Таким чином, після Кримської війни Росія зберегла свою присутність на Балканах, переосмисливши методи імперської політики: від збройної експансії – до системного контролю через дипломатію, ідеологію та «слов'янську солідарність» [80; 83].

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. стала кульмінаційним етапом багатовікового суперництва між двома імперіями та визначальним моментом у формуванні модерного політичного простору Балкан. Її початок був тісно пов'язаний із посиленням ідеологічної мобілізації російського суспільства навколо «слов'янського питання», яке постало після кривавого придушення болгарського повстання 1876 р. Російська влада зуміла поєднати риторику «визволення братніх народів» із традиційним імперським прагненням встановити контроль над Чорноморськими протоками. На тлі піднесення панславістських настроїв війна розглядалася не лише як військова кампанія, а як «місія історичного призначення» Росії на Балканах [77; 80].

Визвольна кампанія відзначилася героїчними битвами під Плевною, на Шипці та у форсуванні Балканських гір, що продемонстрували військову мобільність і стратегічну перевагу російської армії. Сан-Стефанський мирний договір (березень 1878 р.) юридично закріпив перемогу, створивши Велику Болгарію під протекторатом Росії та фактично поширивши її вплив на більшу частину Південно-Східної Європи. Однак геополітична гегемонія викликала протидію європейських держав, що призвело до перегляду домовленостей на Берлінському конгресі того ж року. Під тиском Британії й Австро-Угорщини територіальні здобутки були обмежені: Болгарія втратила автономні землі, а

російський вплив зменшився. Попри це, війна відкрила нову фазу «м'якої експансії», у якій політичний контроль поступився культурно-ідеологічним формам впливу [82; 84].

Ідеологічний вимір російської політики на Балканах у другій половині XIX ст. спирався на концепти православ'я, слов'янофільства та панславізму. «Слов'янська місія» набувала вигляду культурно-політичної стратегії, покликаної легітимізувати присутність Росії в регіоні як «природного покровителя» православних народів. Російська православна церква виконувала важливу роль у цьому процесі, перетворюючись на інструмент зовнішньополітичної легітимації. Через релігійну риторику влада конструювала образ «цивілізаторської місії», спрямованої на «відродження православного Сходу» [19; 24; 37; 55; 81]. Цей дискурс поєднував релігійний месіанізм із геополітичним прагматизмом, створюючи ідеологічну основу для тривалої присутності імперії у балканських справах.

У міжнародному контексті російська політика на Балканах виступала частиною «східного питання» – системної дилеми європейської дипломатії XIX ст. Її розвиток визначався постійною взаємодією між трьома центрами сили: Петербургом, Лондоном і Віднем. Велика Британія обстоювала принцип рівноваги і свободи проток, Франція прагнула відновити вплив після поразки 1870 р., а Австро-Угорщина – утвердитися на Балканах як контрвага російському впливу [55; 77]. Результатом цього суперництва стало утворення низки нових державних утворень – Сербії, Румунії, Чорногорії, Болгарії, – які, хоч і здобули формальну незалежність, залишалися втягнутими у сферу імперських інтересів великих держав. Таким чином, війни другої половини XIX ст. не лише змінили карту Балкан, але й перетворили регіон на постійний осередок геополітичної напруги, що віддзеркалювала амбіції Російської імперії та загальну трансформацію європейської політики [80; 82; 84].

Отже, російсько-турецькі війни XIX століття стали одним із ключових чинників трансформації політичної карти Європи та закріплення Російської імперії як визначального актора «східного питання». Від Бухарестського миру

1812 року до Берлінського конгресу 1878-го російська політика демонструвала послідовну еволюцію – від відкритої військової експансії до гнучкої дипломатії та культурно-ідеологічного впливу. Перемоги у війнах 1828–1829 та 1877–1878 рр. дозволили імперії досягти піку геополітичного впливу на Балканах, проте водночас показали обмеження її можливостей у протистоянні з провідними європейськими державами. Поразка у Кримській війні та наслідки Берлінського конгресу засвідчили кінець епохи безумовного російського домінування. Водночас, сформована впродовж ХІХ ст. ідеологія «слов'янського братерства» й «захисту православних» залишила глибокий цивілізаційний слід, ставши елементом політичного міфу, що продовжував легітимізувати російські претензії на особливу роль у регіоні та впливає на геополітичну свідомість і в сучасну добу.

РОЗДІЛ IV. СХІДНИЙ ВЕКТОР

4.1. Завоювання Кавказу та підкорення місцевих народів

Кавказ із кінця XVIII ст. стає ключовим регіоном імперської експансії Росії – своєрідним «східним фронтром», який поєднував у собі військову, політичну й цивілізаційну логіку колоніальної політики. Геополітичне значення Кавказу визначалося його положенням між Чорним і Каспійським морями, роллю у контролі над комунікаціями між Європою та Близьким Сходом, а також як буферної зони між Російською та Османською імперіями [43; 44; 61]. Саме тому його завоювання розглядалося Петербургом не лише як питання безпеки, а й як продовження чорноморського вектора експансії, започаткованого війнами проти Османів. Кавказ поступово перетворювався на «лабораторію» імперських практик – простір, де випробовувалися військові, адміністративні та культурні моделі колонізації, пізніше застосовані в інших регіонах імперії.

Першим кроком до системного підкорення Кавказу стало дипломатичне проникнення кінця XVIII ст. Підписання Георгіївського трактату 1783 року між Росією та Картлі-Кахетинським царством означало початок російської протекції над Східною Грузією й стало юридичною основою для подальшої анексії [25; 26; 61; 62]. Одночасно відбувалося створення Кавказької лінії фортець – військово-адміністративного кордону, що забезпечував контроль над степовими шляхами й обмежував пересування місцевих народів. Участь козацьких формувань, передусім терських і лінійних, сприяла утвердженню імперської присутності в регіоні. Вже на початку XIX ст. Росія розпочала активні військові кампанії на Північному Кавказі, що супроводжувалися спротивом гірських народів – чеченців, дагестанців, адигів.

Кавказька війна 1817–1864 рр. стала одним із найтриваліших і найжорстокіших конфліктів XIX ст., що поєднував у собі військове підкорення, релігійно-культурне протистояння та цивілізаційний експеримент Російської імперії. Початком активних дій вважається кампанія генерала О. Єрмолова, який запровадив політику «випаленої землі» – систематичне знищення поселень,

депортації населення, конфіскації земель і встановлення військових поселень [43; 44; 61]. Ці дії мали на меті не лише приборкання спротиву, а й злам традиційної соціальної структури гірських спільнот. Війна швидко переросла у форму колоніального насильства, де військові операції супроводжувалися демографічним і культурним тиском.

Опір очолили релігійні й політичні лідери, серед яких найвідомішим став імам Шаміль – символ духовного й національного спротиву. Його імамат у Чечні й Дагестані об'єднав численні громади на основі ісламського права (шаріату), створивши альтернативну імперському пануванню систему влади. Духовний чинник джихаду надавав боротьбі масовості й морального виміру, перетворюючи Кавказ на арену протистояння двох світоглядних систем – імперського централізму та релігійного самоврядування [61; 62]. До середини 1860-х років, після тривалих кампаній у Чечні, Дагестані та на Західному Кавказі (Адигея, Черкесія), Росія остаточно придушила спротив. Завершення війни супроводжувалося масовими депортаціями – особливо адигів і черкесів до Османської імперії, що мало характер етнічного очищення та радикально змінило етнодемографічний баланс регіону.

Після завершення бойових дій імперська влада розпочала системну інтеграцію Кавказу. У 1840-х роках було створено Кавказьке намісництво, яке очолював генерал-губернатор із надзвичайними повноваженнями. Ця структура поєднувала військове управління з адміністративно-судовими функціями, що дозволяло ефективно контролювати підкорені території [21; 22; 26]. На місцевому рівні запроваджувалося імперське законодавство, замінюючи традиційні звичаєві норми; водночас запроваджувалися військово-поліцейські механізми контролю, що охоплювали оподаткування, рекрутську повинність і поліцейський нагляд. Конфіскація земель на користь держави та військових поселенців сприяла зміні соціальної структури регіону – місцеві громади втрачали економічну самостійність, а на їхньому місці формувалася прошарок залежних підданих імперії.

Після завершення військового підкорення Кавказу імперська влада розгорнула масштабну соціокультурну та релігійну політику, спрямовану на інтеграцію регіону в цивілізаційний простір Російської імперії. Центральним інструментом цього процесу стала політика русифікації, що поєднувала мовну, освітню та релігійну асиміляцію. «Православна місія» на Кавказі, підтримувана державою та Російською православною церквою, виконувала функцію легітимації імперського панування, надаючи йому сакрального виправдання [25; 62]. Православ'я постулювалося як вища форма духовного й культурного розвитку, покликана «просвітити» місцеві мусульманські й християнські громади, що розглядалися як піддані з «неповною цивілізованістю».

Російська православна церква відігравала ключову роль у формуванні мережі релігійних і освітніх установ, які мали не лише катехитичний, а й ідеологічний характер. Монастирі, духовні семінарії та школи виконували функції центрів колоніальної пропаганди, де виховувалися нові лояльні кадри – майбутні чиновники, військові й духовенство. Водночас держава прагнула залучити місцеві еліти до імперської служби, надаючи їм військові чини, дворянські титули та доступ до освіти в російських навчальних закладах. Ця стратегія мала двоїстий характер: із одного боку, вона сприяла поступовій інтеграції верхівки кавказьких суспільств у російський соціальний простір, з іншого – закріплювала ієрархічну модель «вірнопідданих горців», позбавлених політичної суб'єктності. Так формувався образ «лояльного горця» – одночасно екзотизованого й підлеглого, покликаного підтверджувати «місію цивілізатора» імперії [25; 62].

Культурна репрезентація Кавказу стала складовою ширшого імперського дискурсу. В російській літературі, живописі та публіцистиці XIX ст. Кавказ поставав як простір «диких околиць», де природа й люди перебувають поза межами цивілізаційного порядку, а російський солдат або чиновник несе «світло прогресу» [10; 62; 43]. «Орієнталістські» образи горців – войовничих, шляхетних, але «примітивних» – виконували роль ідеологічної конструкції, що виправдовувала колоніальне панування. Одночасно Кавказ символізував

«героїчну місію» імперії, ставши у творчості Лермонтова, Толстого, Верещагіна й у офіційній історіографії простором формування російської доблесті, мужності та військової слави.

Завоювання Кавказу мало глибокі та багатовимірні наслідки, які радикально змінили етнодемографічну, культурну та політичну структуру регіону. Найочевиднішим результатом стала масштабна депортація місцевого населення – передусім черкесів, адигів, убихів, частково чеченців і дагестанців – до Османської імперії. Ці примусові переселення, що набули ознак етнічної чистки, призвели до суттєвого скорочення автохтонного населення Північного Кавказу, спустошення цілих гірських районів і формування нових етнічних диспропорцій [21; 22; 61]. На звільнених територіях імперська влада проводила політику переселення російських, українських і вірменських колоністів, створюючи змішану демографічну структуру, яка мала закріпити політичну лояльність регіону.

Етнокультурні наслідки були не менш значущими. Ісламські традиції, що відігравали роль консолідуючого чинника спротиву, поступово витіснялися або контролювалися через адміністративні механізми. Імперія цілеспрямовано руйнувала старі системи релігійного самоврядування, замінюючи їх підконтрольними духовними структурами, що підривало соціальну єдність місцевих громад. Одночасно спостерігалось соціальне розшарування: частина місцевих еліт, інтегрована у військову або чиновницьку службу, здобула певні привілеї, тоді як більшість населення опинилася в стані економічної залежності від імперської адміністрації. Цей процес сприяв формуванню прошарку «колоніальної аристократії», що посилював соціальну дистанцію між центром і периферією.

Закріплення Кавказу як стратегічного регіону імперії відбувалося паралельно з його мілітаризацією. Створення Кавказького військового округу, розгортання гарнізонів, будівництво комунікацій та фортифікаційних ліній перетворили регіон на один із головних опорних пунктів російської геополітики на південному напрямі [61]. Відтепер Кавказ виконував функцію не лише

форпосту на межі з Османською імперією та Персією, а й транзитного коридору до Близького Сходу й Центральної Азії.

Отже, завоювання Кавказу у XVIII–XIX ст. стало одним із прикладів континентального колоніалізму Російської імперії, у якому військова експансія поєднувалася з культурною, релігійною та адміністративною інтеграцією. Підкорення регіону супроводжувалося багаторічними війнами, насильницькими депортаціями та системним руйнуванням традиційних суспільних структур. Кавказька війна 1817–1864 рр. завершилася встановленням імперського контролю, що закріпився через створення намісництва, запровадження російського законодавства й механізмів військово-поліцейського управління. Русифікаційна політика та «православна місія» виконували роль ідеологічного виправдання колоніальної влади, сприяючи формуванню образу Кавказу як «цивілізованого через підкорення». У культурній свідомості імперії регіон став символом героїзму, «східного фронтиру» й водночас – простором «іншості», необхідним для самовизначення імперського центру.

Таким чином, кавказький вектор експансії не лише змінив геополітичну карту імперії, а й створив стійку модель колоніального панування, в якій військові, адміністративні та культурні інструменти взаємодіяли задля повного підпорядкування та трансформації підкорених народів.

4.2. Експансія в Центральну Азію і встановлення колоніальної адміністрації

Центральна Азія впродовж XIX ст. посіла ключове місце у стратегії російської імперської експансії, ставши простором зіткнення геополітичних амбіцій Петербурга та Лондона у межах так званої «Великої гри». Контроль над регіоном розглядався не лише як засіб зміцнення південних рубежів імперії, але й як стратегічна передумова виходу до Індії та Персії, що мало змістити баланс сил у Євразії. Російська політика щодо місцевих ханських держав – Бухарського емірату, Хівинського та Кокандського ханств – поєднувала дипломатичні

домовленості, економічний тиск і поступове військове втручання. Таким чином, Центральна Азія стала ареною одночасно силового й адміністративного освоєння, у межах якого формувалися нові моделі управління та колоніального контролю [45; 46; 63; 85].

Військова експансія Російської імперії в Центральній Азії охоплювала період із 1814 по 1885 рік, позначений послідовним просуванням на південь та підпорядкуванням місцевих політичних утворень. Ключовими етапами цього процесу стали кампанії проти Хівинського, Кокандського та Бухарського ханств, а також встановлення контролю над Самаркандом і Мервом. Унаслідок цих завоювань було утворено Туркестанське генерал-губернаторство – адміністративний центр імперської влади в регіоні. Експансію забезпечувала модернізована армія, що діяла у поєднанні з фортифікаційними лініями й системою гарнізонів, спрямованих на утримання територій. Саме військовий чинник став вирішальним у формуванні російського домінування в Центральній Азії, тоді як подальша інтеграція регіону відбувалася вже через адміністративно-правові та культурні інструменти колоніального контролю [45; 46; 63].

Адміністративно-правова система російського управління в Центральній Азії формувалася як поєднання військової дисципліни, бюрократичної ієрархії та обмеженої правової автономії місцевих спільнот. Центром влади стало Туркестанське генерал-губернаторство, очолюване генерал-губернатором, який поєднував військові, адміністративні й судові повноваження. Під його керівництвом функціонували військові округи, розділені на повіти з мережами гарнізонів і укріплень. Цивільна бюрократія, сформована переважно з російських чиновників, відповідала за збір податків, поліцейний нагляд та регламентацію місцевого життя. У правовому вимірі імперська адміністрація дозволяла обмежене співіснування імперського законодавства й шариатських норм: суди кадіїв могли розглядати справи між мусульманами у межах сімейного та спадкового права, тоді як кримінальні й податкові питання підпадали під юрисдикцію імперських судів. Експерименти з поєднання різних систем

призвели до формування гібридного правопорядку, який легітимізував російське домінування під прикриттям «місцевої специфіки» [4; 8; 26; 86].

Релігійна та культурна політика імперії в Туркестані мала подвійний характер: офіційна риторика толерантності супроводжувалася фактичним контролем над мусульманськими інституціями. Російська влада прагнула інтегрувати іслам у структуру імперського управління, запроваджуючи систему нагляду за духовенством і обмежуючи автономію кадіїв та муфтіїв. Через інституціоналізацію мусульманського духовного відомства уряд прагнув зменшити вплив традиційних авторитетів, перетворивши релігію на інструмент політичної лояльності. Одночасно реалізовувалася освітня політика, спрямована на поширення російської мови й культури, створення шкіл нового типу, де виховували «нових підданих» імперії. Місіонерська діяльність, модернізовані програми навчання й обмеження ісламської освіти (медресе) закладали основу культурної асиміляції регіону. Таким чином, релігійно-культурна політика виступала важливою частиною імперського механізму інтеграції Центральної Азії [87; 63; 86].

Реакції місцевого населення Центральної Азії на встановлення російського колоніального режиму відзначалися складною динамікою – від стихійного спротиву до ідеологічно оформлених антиімперських рухів. Повстання у Коканді, Фергані та Андижані стали безпосередньою відповіддю на податкові утиски, примусову мобілізацію й обмеження ісламських інституцій. Вони охоплювали як традиційні форми збройного опору, так і релігійно забарвлені рухи, очолювані місцевими духовними лідерами, що проголошували боротьбу за «віру і землю». Після придушення відкритих виступів на перший план вийшли форми культурного та інтелектуального спротиву. Особливого значення набув джадидизм – рух мусульманських реформаторів, які прагнули поєднати ісламську традицію з модерними освітніми моделями, зберегти духовну автономію й водночас протистояти русифікації. Опір у Центральній Азії трансформувався з військового у культурно-політичний, ставши чинником формування національної самосвідомості місцевих народів [46; 63; 87].

У контексті «Великої гри» Центральна Азія постала як ключовий театр російсько-британського суперництва, що визначав характер імперської політики в другій половині XIX ст. Боротьба за Афганістан, Мерв і Персію мала не лише стратегічний, але й символічний вимір – контроль над «воротами до Індії» вважався запорукою глобального впливу. Імперська експансія супроводжувалася ідеологічною риторикою «цивілізаторської місії», якою виправдовували підкорення народів, що нібито потребували «просвітлення» та «модернізації». У реальності ж це було прикриттям економічного й політичного домінування, втіленням логіки європейського колоніалізму в континентальному форматі. Таким чином, російсько-британське протистояння стало не лише геополітичним конфліктом, а й дискурсивною боротьбою за визначення права на «цивілізаційний вплив» у Центральній Азії [85; 37; 38; 39].

Отже, експансія Російської імперії в Центральну Азію у XIX столітті стала одним із ключових етапів формування її континентальної колоніальної системи. Вона поєднувала у собі військові завоювання, адміністративно-правові реформи, культурну асиміляцію та геополітичне суперництво з Британією у межах так званої «Великої гри». Підкорення ханств – Бухарського, Хівинського, Кокандського – супроводжувалося створенням Туркестанського генерал-губернаторства, що стало моделлю імперського управління в азійських володіннях. У правовому вимірі відбулося підпорядкування місцевих інституцій імперським структурам за збереження обмеженої дії шаріатського права, що створювало ілюзію толерантності при фактичному контролі.

Релігійно-культурна політика імперії спрямовувалася на поступову інтеграцію мусульманського населення шляхом освіти, місіонерства та русифікації. Водночас місцеве суспільство відповідало як збройним опором, так і культурним рухом джадидизму, який став формою модерної самооборони. Центральна Азія перетворилася на арену не лише геополітичного суперництва, але й ідеологічної боротьби між колоніальним дискурсом «цивілізаторської місії» та прагненням народів до духовної автономії та національної ідентичності

4.3. Колонізація Сибіру та освоєння його природних ресурсів

Сибір посідала виняткове місце в системі російської імперської експансії, виступаючи водночас геополітичним простором і символом «внутрішнього фронтиру». Його освоєння не лише розширювало територіальні межі держави, а й утверджувало модель континентального колоніалізму, заснованого на поступовій інкорпорації нових земель у політико-адміністративне й економічне поле імперії [34]. Початково колонізація мала характер торговельно-промислової експансії – через контроль над ресурсами, насамперед хутром і мінералами. Проте вже у XVIII ст. вона набула системного державного виміру, ставши елементом стратегії централізації та інтеграції східних територій у загальноросійський простір.

Сибір розглядалась російською владою як «лабораторія» імперського управління – територія, де поєднувалися насильницькі методи підкорення з адміністративними й культурними механізмами асиміляції [41]. Водночас цей регіон відігравав важливу роль у формуванні імперської ідентичності, уособлюючи ідею «освоєння дикої природи» та «місіонерського призначення» Росії. Мета даного підpunkту полягає у виявленні етапів, механізмів і наслідків колонізації Сибіру, що перетворила цей простір на стратегічний ресурсний і цивілізаційний осередок імперії [64].

Початковий етап освоєння Сибіру у XVII–XVIII ст. визначався поєднанням стихійної торговельно-промислової експансії та цілеспрямованої державної політики територіального розширення. Основним рушієм просування на схід стали промисловці та козацькі загони, які діяли в інтересах купецького капіталу й водночас виступали провідниками імперської влади. Торгівля хутром стала головним економічним мотивом колонізації – саме через «м'яке золото» Сибір перетворилася на один із найприбутковіших регіонів імперії [34]. У міру просування експансії формувалася адміністративна система управління – створювалися воєводства, остроги, спеціальний Сибірський приказ, який координував фінансові, податкові та військові питання. Одночасно

розбудовувалася система інкорпорації корінних народів, заснована на механізмі ясаку – натурального податку, що символізував підлеглість імперії [64].

У XIX ст. колонізація Сибіру набула масового характеру, перетворившись на одну з провідних складових внутрішньої імперської політики. Держава заохочувала переселення селян із центральних губерній, надаючи податкові пільги й земельні наділи. Водночас формувалася розгалужена транспортна інфраструктура – спочатку Сибірський тракт, а згодом залізниці, які з'єднали регіон з європейською частиною імперії. Колонізація мала також примусовий вимір: через систему військових поселень, каторжну працю та використання Сибіру як місця заслання [35; 64].

Освоєння природних ресурсів Сибіру стало основним чинником її економічної інтеграції в структуру Російської імперії. З XVIII ст. тут формується система промислових підприємств, зорієнтованих на видобуток срібла, золота, міді, заліза, а також інтенсивну заготівлю хутра та розвиток лісового господарства. Саме ці ресурси перетворили Сибір на один із головних постачальників стратегічної сировини для імперської економіки. Держава активно стимулювала цей процес, засновуючи гірничі управи, заводи, рудники й переселенські поселення, які виконували одночасно господарські та адміністративні функції. У XIX ст. Сибір остаточно набула статусу ресурсної бази імперії, забезпечуючи надходження дорогоцінних металів і природних багатств, необхідних для модернізаційних потреб [64].

Соціокультурний вимір колонізації Сибіру визначався складною взаємодією імперської влади з численними корінними народами Півночі та Сибіру. Імперська політика поєднувала елементи християнізації, асиміляції та контрольованої інкорпорації у вигляді шкільної й церковної системи, спрямованої на формування «лояльного підданства». Масова міграція з європейських губерній радикально змінила етнічну карту регіону, спричинивши поступову маргіналізацію автохтонних спільнот [41]. У дискурсі імперії корінні культури трактувалися як «первісні» й такі, що потребують «цивілізаторської

опіки» – риторика, яка легітимувала колоніальну експансію під виглядом культурного поступу [66].

Ідеологічне конструювання Сибіру стало одним із ключових складників імперського дискурсу XIX століття. У російській інтелектуальній традиції Сибір постає як «винайдений простір» – територія, що наділялася амбівалентними смислами: з одного боку, «краєм дикої природи» і вигнання, з іншого – символом героїчної праці, освоєння та цивілізаційної місії імперії [41]. У літературі, живописі та наукових описах домінував мотив «підкорення природи», який підкріплювався ідеєю технічного прогресу та «освіченої експансії». У цьому контексті Сибір стала простором, де випробовувалася імперська здатність «перетворювати хаос на порядок» – своєрідним утіленням імперського міфу про владу людини над простором. Так формувалася нова складова російської ідентичності, у якій колонізація постала як морально й історично виправдана місія «цивілізування» периферії [35].

Наслідки колонізації Сибіру були комплексними. Економічно регіон став невід’ємною частиною імперського ринку, забезпечуючи постачання природних ресурсів, продовольства й робочої сили. Водночас це призвело до глибоких екологічних змін – виснаження земель, знищення лісів, скорочення популяцій мисливських тварин. Соціально демографічні зрушення проявилися у різкому зростанні переселенського населення й витісненні автохтонних культур. Зруйнування традиційних структур життєзабезпечення й асиміляційна політика остаточно підпорядкували Сибір імперським адміністративним і економічним механізмам [64; 66]. У підсумку Сибір стала взірцем континентального колоніалізму – експансії, спрямованої не за океани, а вглиб власного материка.

Отже, колонізація Сибіру у XVIII–XIX століттях стала одним із наймасштабніших і найтриваліших процесів у межах російського континентального колоніалізму. Вона поєднувала економічні, військово-адміністративні, культурні та ідеологічні аспекти, поступово перетворюючи регіон із периферійного «дикого простору» на невід’ємну частину імперської системи. Сибір виконувала подвійну функцію: з одного боку, була стратегічним

ресурсним резервом – постачальником хутра, металів, лісу й мінералів, а з іншого – простором соціальної інженерії, де випробовувалися моделі переселення, асиміляції та правового підпорядкування.

Водночас колонізація мала виразний цивілізаційно-ідеологічний вимір. В імперській свідомості Сибір репрезентувалася як «територія подвигу», де здійснювалася героїчна місія «освоєння природи» та «принесення культури». Проте за цією риторикою приховувалися систематичне витіснення корінних народів, руйнування їхніх господарських структур і культурна маргіналізація. У підсумку Сибір стала лабораторією імперського управління – простором, де економічна експлуатація поєдналася з ідеологічним міфом про державотворчу «велику місію». Саме тут найповніше проявився феномен російського континентального колоніалізму – експансії без океанів, але з усіма її колоніальними рисами.

4.4. Вихід до Тихого океану і боротьба за домінування на Далекому Сході

Упродовж XIX століття Далекий Схід став одним із ключових напрямів російської імперської експансії, визначивши стратегічний перехід від континентального до океанічного типу колоніалізму. Тихоокеанський вектор набував дедалі більшого значення у зовнішньополітичній та економічній стратегії імперії, адже саме через нього Росія прагнула закріпити свій статус великої світової держави. Освоєння Сибіру створило передумови для просування до берегів Тихого океану, що сприймалося не лише як географічне розширення, а й як ідеологічна місія – вихід «від Балтики до Тихого океану», котрий символізував завершення імперського простору. Цей рух відображав глибинну логіку російського колоніального проекту, спрямованого на перетворення периферійних територій на складову єдиного державного організму. Концепт «виходу до океану» поєднував прагматичні мотиви – контроль над торговими шляхами, доступ до ринків Азії – з риторикою «цивілізаторської місії» і

«історичного покликання» Росії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Імперський рух на схід був не лише наслідком геополітичної необхідності, а й частиною символічного самоствердження імперії як «євразійської сили», покликаній поєднати Європу з Далеким Сходом [90;91;88].

Геополітичне розширення Російської імперії на Далекому Сході стало закономірним продовженням її континентальної експансії, що почалася ще в Сибіру. Вже з другої половини XVIII століття російсько-китайські відносини стали ключовим чинником у формуванні так званого «далекосхідного питання». Росія прагнула утвердити свої позиції в прикордонних регіонах, використовуючи дипломатичні та військові засоби для перегляду меж, визначених Нерчинським договором 1689 року. У середині XIX століття експансія активізувалася завдяки діяльності генерал-губернатора Східного Сибіру Миколи Муравйова-Амурського, який ініціював серію експедицій уздовж річки Амур (1854–1858 рр.). Результатом стало укладення Айгунського договору 1858 року, що закріпив за Росією землі на лівому березі Амуру, та Пекінського трактату 1860 року, який юридично оформлював приєднання Приморського краю. Саме тоді було засновано Владивосток – майбутній головний порт і символ присутності імперії на Тихому океані [89; 90; 91].

Розвиток Далекого Сходу після 1860-х років набув системного характеру. Освоєння Амурського та Уссурійського країв супроводжувалося масштабною переселенською політикою: уряд заохочував переселення селян із центральних губерній, пропонуючи земельні пільги та фінансову підтримку. Державна програма колонізації поєднувала господарські й стратегічні цілі – розвиток портів (Владивосток, Миколаївськ-на-Амурі), рибної та лісової промисловості, а також формування транспортної інфраструктури. Ключовим елементом інтеграції регіону стала Транссибірська магістраль, будівництво якої у 1890-х роках забезпечило зв'язок між європейськими центрами імперії та її тихоокеанськими володіннями. Залізниця не лише з'єднала Сибір і Далекий Схід, а й стала інструментом політичної та економічної консолідації імперського простору, закріпивши Росію як далекосхідну потугу [88;90].

У другій половині XIX – на початку XX століття російська експансія на Далекому Сході досягла кульмінації, перетворившись на арену глобального суперництва з Китаєм та Японією. У контексті “Великої гри” російська імперія розглядала Маньчжурію та Корею як ключові простори стратегічного контролю, що мали забезпечити вихід до Тихого океану й посилити позиції у Східній Азії [89; 92]. Політика проникнення поєднувала дипломатичний тиск із військово-економічним домінуванням: будівництво Китайсько-Східної залізниці, оренда Порт-Артура та експансія до Ляодунського півострова створили конфігурацію постійного конфлікту інтересів із Японією [89; 93].

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. стала логічним підсумком цієї боротьби. Поразка російських сил під Ляояном, Мукденом і Цусімою засвідчила військову й управлінську кризу імперії. Втрата Порт-Артура, контроль Японії над Кореєю та Південним Сахаліном під час укладення Портсмутського миру означали руйнування російської стратегії домінування в Азійсько-Тихоокеанському регіоні [92; 93]. Наслідки війни мали системний характер: вони виявили структурну неефективність централізованого управління й спричинили переосмислення ролі імперії в далекосхідній політиці.

У післявоєнний період пріоритетом стало збереження впливу на освоєних територіях через адміністративну централізацію. Створення Далекосхідного генерал-губернаторства забезпечило імперському центру контроль над Приамур’ям, Камчаткою та Сахаліном, поєднуючи військову присутність із бюрократичним управлінням [91; 90]. Колоніальна політика включала активну місіонерську діяльність Російської православної церкви, яка виконувала функцію ідеологічного інструменту інтеграції місцевого населення. Упровадження російськомовної освіти, християнізація й культурна стандартизація сприяли посиленню асиміляційного тиску [91].

Взаємини з корінними народами Далекого Сходу – нивхами, чукчами, евенками, айнами – характеризувалися подвійністю: з одного боку, держава проголошувала політику «цивілізаційного захисту», з іншого – здійснювала економічну експлуатацію територій та витіснення традиційних форм

господарства [90; 91]. Таким чином, російська політика у регіоні на початку ХХ ст. поєднувала риторику культурного «просвітництва» з колоніальними практиками контролю, утверджуючи специфічну модель далекосхідного імперіалізму, що поєднувала геополітичне суперництво, адміністративну інтеграцію та ідеологічну асиміляцію [89; 92; 93].

Ідеологічні та цивілізаційні виміри далекосхідної експансії Російської імперії формувалися в тісному зв'язку з її геополітичними прагненнями, але мали і власну логіку розвитку. У другій половині ХІХ століття в офіційній і публіцистичній риториці поступово утверджується уявлення про «російський Тихий океан» – простір, покликаний символізувати завершення історичної місії імперії як «євразійської держави» [88; 89]. Далекий Схід трактувався не лише як зона військово-економічного інтересу, а й як цивілізаційний простір, де Росія мала реалізувати свою «освітню» і «миротворчу» місію. Імперська влада поєднувала мотиви культурного посередництва та геополітичного прагматизму, формуючи образ держави, що несе «європейські цінності» народам Азії, але водночас зберігає особливу «євразійську» ідентичність [88; 92].

Концепт «євразійської місії» став підґрунтям для легітимації подальшого просування імперії до Тихого океану. Ідеологи російського сходознавства і чиновники Генерального штабу стверджували, що Росія має історичне право і моральне зобов'язання об'єднати простори Сибіру, Маньчжурії та Примор'я у спільному культурно-економічному просторі [89; 92]. Такий підхід поєднував геополітичний розрахунок – забезпечення виходу до морських комунікацій і контролю над торговими маршрутами – із цивілізаційним дискурсом «просвітництва» і «культурної місії». Далекий Схід поступово ставав у російській свідомості символом не лише експансії, а й самоствердження імперії як потуги світового масштабу.

Наслідки далекосхідної політики проявилися як у геополітичному, так і в економічному вимірах. Попри поразку 1905 р., Росія зуміла закріпити морську присутність у регіоні, розвиваючи флотські бази Владивостока і Петропавловська, а також утримуючи стратегічні позиції в північній частині

Тихого океану [88; 93]. Розбудова Транссибірської магістралі сприяла інтеграції Далекого Сходу до загальноімперської економічної системи, забезпечивши транспортування сировини та товарів із Сибіру до портів Примор'я. Регіон поступово перетворювався на важливий економічний вузол, що поєднував Росію з ринками Східної Азії [92].

Разом із тим 1905 рік став переломним для дальшої експансії. Поразка у війні з Японією зумовила перегляд зовнішньої стратегії: від прямого територіального захоплення імперія перейшла до політики «економічної присутності» й дипломатичного маневрування. У міжнародному контексті це означало поступовий відхід від активного протистояння в регіоні й орієнтацію на стабілізацію становища в межах уже здобутих територій [88; 92; 93]. Далекий Схід залишився частиною імперського простору, але його роль змінилася – із плацдарму експансії він перетворився на стратегічний ресурс для утримання престижу та економічної ваги Росії у Східній Азії.

Отже, вихід Російської імперії до Тихого океану став завершальним етапом багатовікової експансії на схід і водночас відкрив новий вимір імперської геополітики. Далекий Схід перетворився на стратегічний простір, у якому зосередилися економічні, військові та ідеологічні інтереси імперії. Освоєння Примор'я, будівництво Владивостока, розвиток Транссибірської магістралі та формування Далекосхідного генерал-губернаторства означали остаточну інтеграцію регіону в загальноімперську систему. Водночас саме тут виявилися обмеження російської колоніальної моделі: поєднання адміністративного централізму, культурної асиміляції та економічної експлуатації не змогло забезпечити стабільної лояльності місцевого населення.

Поразка у війні з Японією 1904–1905 рр. засвідчила кризу імперського проекту і позначила межу можливостей російського континентального колоніалізму. Однак навіть після втрати частини позицій у Маньчжурії імперія зберегла значну роль у Тихоокеанському регіоні, що стало основою для подальших амбіцій уже в нову добу. Таким чином, далекосхідна експансія не

лише розширила простір імперії, а й стала випробуванням її здатності адаптуватися до глобальних викликів модерного світу.

РОЗДІЛ V. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5.1. Особливості викладання теми на уроках всесвітньої історії

Тема «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» займає важливе місце у шкільному курсі всесвітньої історії, оскільки дозволяє учням осмислити процеси формування, розвитку та трансформації імперських систем у новий час. Вона дає змогу зрозуміти специфіку політичної, економічної та культурної експансії Російської імперії, простежити взаємозв'язок між зовнішньою політикою, колонізаційними практиками та внутрішньодержавними процесами. Вивчення цієї теми допомагає учням усвідомити місце східноєвропейського регіону в контексті глобальних історичних подій, що формували геополітичну карту світу XIX століття.

Зміст теми має не лише пізнавальне, а й виховне значення: він сприяє формуванню історичної свідомості, розвитку критичного мислення, уміння аналізувати причини й наслідки імперської політики. Залучення учнів до обговорення питань колоніалізму, національного визволення, прав людини формує активну громадянську позицію, толерантність і здатність до морального вибору. Вивчення цієї теми узгоджується з положеннями Концепції «Нова українська школа» та Державного стандарту базової середньої освіти, які передбачають компетентнісний підхід, орієнтацію на формування громадянської, соціальної й культурної компетентностей учнів, а також інтеграцію історичних знань у систему сучасних гуманітарних цінностей.

Викладання теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у шкільному курсі всесвітньої історії потребує поєднання кількох дидактичних підходів, які забезпечують формування ключових компетентностей учнів та розвиток їхнього аналітичного мислення. Насамперед доцільно застосовувати компетентнісний підхід, орієнтований не лише на засвоєння фактологічного матеріалу, а й на розвиток уміння працювати з історичними джерелами, критично оцінювати інформацію, формулювати власну позицію щодо історичних подій і явищ.

Діяльнісний підхід спрямовує освітній процес на активну участь учнів у пізнавальній діяльності – аналізі документів, складанні історичних карт, розробці міні-проектів, дискусіях і рольових іграх. Це дозволяє перетворити урок із пасивного засвоєння знань на процес дослідження, де учні виступають співавторами історичного осмислення. Застосування проблемно-дослідницького підходу стимулює учнів до самостійного пошуку відповідей на складні історичні питання, наприклад: «Чому Російська імперія вдавалася до експансії на Схід?» або «Як імперська політика вплинула на народи підкорених територій?». Особливого значення набуває інтеграція міжпредметних зв'язків – історія поєднується з громадянською освітою, культурологією, географією, що дозволяє комплексно розкрити сутність імперської політики. Важливим сучасним напрямом є використання елементів постколоніального аналізу, який дає змогу розглядати події не лише з позиції метрополії, а й з точки зору колонізованих народів, підкреслюючи цінність їхнього культурного й політичного досвіду.

Ефективне викладання теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» потребує поєднання традиційних і сучасних методів навчальної роботи, які сприяють формуванню критичного мислення, аналітичних умінь і ціннісних орієнтацій учнів. Одним із базових методів є робота з історичними картами та схемами, що дозволяє простежити динаміку територіального зростання імперії, напрямки воєнних походів, колоніальних анексій та ключові стратегічні регіони (Кавказ, Сибір, Центральна Азія, Балкани). Картографічний аналіз допомагає учням усвідомити просторові виміри історичних процесів і зрозуміти логіку геополітичних рішень Російської імперії.

Важливою складовою є аналіз історичних джерел і історіографічних інтерпретацій, що сприяє розвитку навичок критичного оцінювання, порівняння різних точок зору, визначення упередженості чи обмеженості певних наративів. Учні можуть працювати з уривками дипломатичних договорів, маніфестів, мемуарів або зразками візуальних джерел (картини, гравюри, карти). Особливу роль відіграє порівняльний метод, який дозволяє зіставити російську імперську політику з аналогічними практиками Британської, Османської чи Австро-

Угорської імперії. Такий підхід формує у школярів цілісне бачення світового історичного контексту та розуміння закономірностей колоніальних процесів. Серед сучасних форм роботи доцільно використовувати проєктну діяльність, підготовку міні-досліджень, дебати на тему моральних і політичних аспектів імперської політики, а також інтерактивні вправи – історичні симуляції, рольові ігри, створення цифрових карт чи презентацій. Ці методи сприяють глибшому засвоєнню матеріалу, активізують пізнавальну діяльність і формують навички співпраці та аргументованого висловлення власної думки.

Викладання теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у сучасній школі потребує активного використання візуальних і цифрових засобів, які підвищують пізнавальну мотивацію учнів, забезпечують наочність матеріалу та сприяють кращому розумінню складних історичних процесів. Одним із найефективніших інструментів є цифрові історичні карти — інтерактивні ресурси, що дозволяють у динаміці простежити етапи розширення імперії, напрямки військових походів, зміни кордонів і політичних впливів. Такі платформи, як Google Earth, TimeMaps чи інтерактивні історичні атласи, допомагають учням самостійно досліджувати просторові аспекти історії.

Доцільним є використання інтерактивних платформ і мультимедійних матеріалів, зокрема відео-лекцій, документальних фільмів, віртуальних музеїв і 3D-реконструкцій історичних подій. Це дозволяє наблизити історію до учня, створити ефект присутності та сформувати емоційне сприйняття минулого. Важливо також застосовувати ілюстративний матеріал: портрети історичних діячів, карти експансії, зображення фортець, кораблів, уривки офіційних документів, зразки статистичних даних чи уривки з мемуарів. Їхній аналіз розвиває навички історичної інтерпретації, дозволяє поєднати візуальне й текстове мислення. Завдяки цифровим технологіям учитель може створювати інтерактивні презентації, онлайн-тести та візуальні квести, що забезпечують зворотний зв'язок і підтримують інтерес учнів до вивчення історії як живої, багатовимірної науки.

Оцінювання результатів навчання під час опрацювання теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» має спиратися на компетентнісний підхід, відповідно до вимог Концепції «Нова українська школа» та Державного стандарту базової середньої освіти. У центрі уваги має бути не лише перевірка обсягу засвоєних знань, а передусім розвиток умінь учнів аналізувати історичні події, критично мислити, висловлювати власну позицію та співвідносити минуле із сучасними суспільними процесами.

Ключовим інструментом виступає формувальне оцінювання, яке здійснюється на кожному етапі навчання й покликане допомогти учням усвідомити власний поступ. Учитель фіксує досягнення, труднощі та прогрес, надаючи зворотний зв'язок у доброзичливій, підтримувальній формі. Це дозволяє розвивати мотивацію, відповідальність і самостійність у навчанні. Важливим компонентом є самооцінювання та рефлексія, що формують у школярів навички самоаналізу й критичного осмислення власних результатів. Учні можуть оцінювати свою участь у дискусіях, проєктах, дослідженнях чи створенні презентацій. Доцільно застосовувати також творчі форми звітності – написання історичних есе, підготовку міні-досліджень, історичних кейсів або аналітичних постерів. Такі завдання сприяють розвитку вміння аргументовано висловлювати думку, використовувати джерела та демонструвати власне розуміння історичного процесу, а не лише відтворювати факти.

Отже, вивчення теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у шкільному курсі історії має важливе освітнє, виховне та світоглядне значення. Вона дозволяє не лише ознайомити учнів із ключовими етапами формування імперського простору, а й сприяє усвідомленню складних процесів взаємодії між центром і колоніями, політики підкорення та спротиву, що є фундаментом для розвитку історичної пам'яті та громадянської ідентичності. Через аналіз цих явищ школярі навчаються розрізняти історичну справедливість, бачити ціну експансії для народів, що втратили державність або автономію.

Тема має значний виховний потенціал, адже сприяє формуванню критичного ставлення до імперських міфів і пропагандистських наративів,

розвиває історичну емпатію, тобто здатність розуміти досвід інших культур і народів. Використання інтерактивних методів, міжпредметних зв'язків та елементів постколоніального аналізу дозволяє учням не лише запам'ятовувати події, а й осмислювати їхні глибинні причини та наслідки.

Таким чином, вивчення цієї теми сприяє формуванню активної громадянської позиції, патріотизму та поваги до історичного минулого, виховує здатність мислити критично, співпереживати та робити морально виважені висновки щодо історичних і сучасних процесів.

5.2. Реалізація змісту теми у курсі громадянської освіти

Тема «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» дає змогу осмислити процеси державного розвитку, політики влади, взаємодії імперій і народів, а також зрозуміти наслідки імперського панування для сучасного світу. Розгляд цього історичного матеріалу у межах курсу громадянської освіти допомагає учням усвідомити, як політичні рішення та державна політика впливають на права людини, свободу, ідентичність та долю народів. У сучасній педагогічній практиці громадянська освіта передбачає не лише засвоєння фактів, а й формування ціннісних орієнтирів, критичного мислення та вміння співвідносити минуле з актуальними викликами сьогодення. Згідно з Концепцією «Нова українська школа» та Державним стандартом базової середньої освіти, історичний матеріал має слугувати підґрунтям для виховання активного, відповідального громадянина, здатного аналізувати суспільні процеси крізь призму демократичних принципів і прав людини.

Розгляд теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у межах курсу громадянської освіти має виразне виховне спрямування. Її зміст сприяє усвідомленню школярами таких ключових цінностей, як свобода, гідність, справедливість, національна самосвідомість і толерантність. Аналізуючи імперську політику Росії, учні можуть осмислити наслідки порушення прав народів, знищення їхньої автономії, культурної асиміляції та уніфікації. Такий

підхід формує ціннісно-моральне ставлення до історії як до простору боротьби за людську гідність і політичну незалежність. Виховний потенціал теми полягає також у розвитку патріотизму й історичної відповідальності, що ґрунтуються не на героїзації минулого, а на критичному розумінні імперських механізмів і їхнього впливу на формування сучасних політичних структур. Учні вчаться розпізнавати прояви колоніалізму, авторитаризму й політичних маніпуляцій у минулому та сучасності, формуючи громадянську зрілість і здатність протистояти інформаційним впливам.

Ефективне опрацювання теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у курсі громадянської освіти передбачає застосування активних і дослідницьких методів навчання, спрямованих на розвиток критичного мислення та громадянських компетентностей учнів. Важливим є використання дискусійних і проблемних технологій, що дозволяють залучати школярів до осмислення суперечливих аспектів імперської політики, наслідків колонізації для поневолених народів та моральних дилем, пов'язаних із питаннями влади й свободи. Серед ефективних прийомів особливе місце посідають кейс-метод (аналіз історичних і моральних ситуацій), рольові ігри (моделювання переговорів між імперією та підкореними територіями), дебати (зіставлення аргументів різних сторін), а також метод історичної симуляції, який сприяє емоційному залученню учнів до історичного контексту. Викладання теми доцільно поєднувати з правовою та етичною рефлексією, що дозволяє співвідносити історичні події з нормами сучасного міжнародного права та прав людини. Такий підхід перетворює навчальний процес на простір громадянського діалогу, у якому учні не лише здобувають знання, а й формують власну позицію щодо свободи, відповідальності та справедливості.

У процесі викладання теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у курсі громадянської освіти ключову роль відіграють інтерактивні методи, які сприяють осмисленню історичних подій через активну діяльність учнів. Доцільним є використання цифрових платформ (Google Classroom, LearningApps, Wordwall, Kahoot) для створення інтерактивних карт, тестів і

квестів, що допомагають візуалізувати процеси експансії та стимулюють пізнавальний інтерес. Особливу ефективність мають віртуальні екскурсії, що дозволяють ознайомитися з історичними регіонами – Кримом, Кавказом, Сибіром, Центральною Азією – як просторами колоніальної політики Росії. Такі форми роботи поєднують елементи географії, культури та історії, сприяючи міждисциплінарній інтеграції. Для глибшого осмислення теми можна застосовувати медіааналіз документальних фільмів, картин, художніх текстів, що відображають імперську ідеологію, а також організовувати дискусійні клуби або форум-театри на тему свободи народів і людської гідності.

Інтеграція теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у курсі громадянської освіти ґрунтується на міждисциплінарному підході, який забезпечує комплексне осмислення історичних процесів, політичних рішень і морально-етичних наслідків імперської політики. Тісний зв'язок із всесвітньою історією дозволяє учням простежити логіку експансії Російської імперії у контексті європейської політики, а також порівняти її дії з іншими імперіями того часу – Британською, Османською, Австро-Угорською.

Поєднання з правознавством поглиблює розуміння питань міжнародного права, прав народів на самовизначення, а також проблем відповідальності держави за колоніальну політику. Інтеграція з культурологією відкриває можливість аналізу культурних наслідків експансії – від політики русифікації до формування імперського міфу в літературі та мистецтві. Зв'язок із географією сприяє просторовому розумінню колоніальної політики, через роботу з картами, природними ресурсами й транспортними шляхами імперії. Особливу роль відіграють інтегровані проєктні завдання, які поєднують історичний аналіз із сучасними громадянськими викликами – питаннями культурної спадщини, прав людини, деструкції імперського мислення. Такі завдання сприяють розвитку критичного та системного мислення, формують здатність учнів бачити взаємозв'язок минулого із сучасними процесами глобальної політики.

Реалізація теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у курсі громадянської освіти вимагає активного застосування сучасних освітніх

технологій, що сприяють розвитку цифрової та комунікативної компетентностей учнів. Використання цифрових платформ (Google Classroom, LearningApps, Classtime, Kahoot) дозволяє організувати інтерактивне навчальне середовище, у якому поєднуються традиційні знання з елементами гри, аналітики й дослідження. Важливу роль відіграють мультимедійні ресурси – історичні документальні фільми, віртуальні тури, інтерактивні карти експансії, які візуалізують складні геополітичні процеси та роблять їх зрозумілими для учнів. Через такі засоби школярі не лише запам'ятовують факти, а й осмислюють мотиви, наслідки та морально-етичні аспекти імперської політики. Онлайн-дискусії і створення презентацій або візуальних проєктів (інфографік, інтерактивних хронологічних ліній, мап колоніальних територій) формують навички співпраці, публічної аргументації та медіаграмотності. Такі методи дозволяють учням самостійно досліджувати поняття імперіалізму, свободи народів і права на самовизначення, поєднуючи історичний контекст із сучасними демократичними цінностями.

Оцінювання засвоєння теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у курсі громадянської освіти має ґрунтуватися на компетентнісному та формуальному підходах, що орієнтовані не лише на перевірку знань, а й на розвиток громадянських умінь і цінностей. Основну увагу слід приділяти таким показникам, як уміння аргументувати власну позицію, аналізувати історичні події з урахуванням моральних, правових і гуманістичних аспектів, а також виявляти повага до прав, культур і свобод інших народів.

Серед ефективних методів оцінювання – рефлексивні есе, у яких учні осмислюють поняття імперіалізму, колоніалізму, свободи й відповідальності держави. Проведення дебатів сприяє формуванню критичного мислення, здатності до аргументованої дискусії та співпраці в групі. Аналітичні щоденники дозволяють учням фіксувати власні думки, ставлення до історичних процесів, робити порівняльні висновки між минулим і сучасністю. Такий підхід до оцінювання сприяє не лише засвоєнню навчального матеріалу, але й розвитку

рефлексії, самостійності та відповідальності, що є ключовими компонентами громадянської компетентності сучасного учня.

Отже, вивчення теми «Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.» у курсі громадянської освіти має не лише пізнавальне, а й виховне значення, оскільки спрямоване на формування свідомого, критично мислячого громадянина, здатного осмислювати історичні події з позицій гуманізму, демократії та прав людини. Через аналіз колоніальної політики, форм насильницької інтеграції народів і проявів імперського мислення учні усвідомлюють складність історичного минулого, навчаються співвідносити його із сучасними політичними процесами. Інтеграція змісту історії та громадянської освіти забезпечує формування цілісного бачення історії як простору морального вибору. Поєднання історичних знань із громадянськими компетентностями сприяє вихованню поваги до різноманітності, прав народів і національної ідентичності.

Таким чином, ця тема не лише розкриває сутність імперської політики Росії, а й створює основу для розвитку демократичної культури, історичної емпатії та громадянської відповідальності – рис, що є невід’ємними складовими формування свідомого українського громадянина в умовах сучасного світу.

Глосарій

1. Імперія – форма політичного устрою, заснована на пануванні метрополії над підпорядкованими територіями, які позбавлені повної політичної самостійності.
2. Колоніалізм – система політичного, економічного й культурного підкорення одних народів іншими з метою експлуатації їхніх ресурсів.
3. Експансія – процес розширення територіального, політичного чи культурного впливу держави за межі її кордонів.
4. Анексія – насильницьке приєднання однією державою території іншої без її згоди.
5. Протекторат – форма залежності, за якої підлегла держава зберігає формальну самостійність, але перебуває під контролем метрополії.
6. Метрополія – центральна держава, що володіє колоніями або залежними територіями.
7. Колонія – територія, підпорядкована метрополії політично, економічно та культурно.
8. Сфера впливу – регіон, у якому держава здійснює політичний чи економічний контроль без формальної анексії.
9. Вектор експансії – стратегічний напрям територіального чи політичного розширення держави.
10. Імперська політика – система державних дій, спрямованих на підпорядкування та інтеграцію інших народів у межах єдиної державної системи.
11. Геополітика – наука про взаємозв'язок простору, влади та зовнішньої політики держав.
12. Баланс сил – система міжнародних відносин, за якої держави намагаються підтримати рівновагу впливів, щоб уникнути домінування однієї з них.
13. «Східне питання» – комплекс політичних проблем, пов'язаних із занепадом Османської імперії та боротьбою великих держав за контроль над Балканами.

14. Фронтір – прикордонний простір між «цивілізацією» та «варварським світом», зона контакту та конфлікту культур.

15. Континентальний колоніалізм – форма експансії, за якої підкорення територій відбувається всередині одного континенту, а не через морські колонії.

16. Велика гра – геополітичне суперництво між Російською та Британською імперіями за домінування в Центральній Азії у ХІХ ст.

17. Кавказька війна – тривалий військовий конфлікт між Російською імперією та народами Північного Кавказу (1817–1864), спрямований на підкорення регіону.

18. Туркестанське генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії, утворена після завоювання Центральної Азії (1867).

19. Кримська війна – міжнародний збройний конфлікт 1853–1856 рр., що завершився поразкою Росії та переглядом її імперських амбіцій.

20. Берлінський конгрес – дипломатична конференція 1878 р., яка обмежила вплив Росії на Балканах після російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

21. Русифікація – політика насадження російської мови, культури та православ'я серед неросійських народів імперії.

22. Асиміляція – процес втрати національної самобутності під впливом панівної культури.

23. Православна місія – ідеологічна політика, що обґрунтовувала експансію Росії як «захист православних народів».

24. Цивілізаторська місія – колоніальний дискурс, який виправдовував завоювання «варварських народів» необхідністю принести їм «просвітництво» і «культуру».

25. Імперський міф – система символів і наративів, які легітимують домінування імперії як «природне» або «божественне».

26. Імперська ідентичність – колективне уявлення громадян імперії про себе як частину «великої держави», покликаній до історичної місії.

27. Культурна гегемонія – домінування однієї культури над іншими через механізми освіти, мови, релігії й мистецтва.

28. Колоніальний дискурс – система уявлень і текстів, що конструює образ колонізованих народів як «інших» і «нижчих».

29. Панславізм – ідеологія єдності всіх слов'янських народів під керівництвом Росії.

30. Євразійство – концепція, що трактує Росію як унікальну цивілізацію між Європою та Азією.

31. Постколоніальний підхід – наукова методологія, що аналізує наслідки колоніалізму для культур, ідентичностей і владних відносин.

32. Історична пам'ять – сукупність уявлень суспільства про минуле, що формують національну свідомість.

33. Імперський наратив – спосіб інтерпретації історії, який підкреслює “велич” імперії та замовчує насильницький характер її політики.

34. Деколонізація історії – науковий і освітній процес переосмислення минулого з точки зору колонізованих народів.

35. Цивілізаційний підхід – аналіз історичних процесів через взаємодію цивілізацій, а не лише держав.

36. Історична емпатія – здатність зрозуміти мотиви, досвід і контекст учасників минулих подій.

37. Історичне мислення – сукупність когнітивних умінь, необхідних для критичного аналізу джерел, контексту і причинно-наслідкових зв'язків.

38. Громадянська компетентність – інтегрована здатність особи діяти відповідально у демократичному суспільстві, розуміючи історичні передумови сучасних процесів.

39. Імперський простір – геополітична структура, що поєднує різні регіони під єдиним владним центром через систему адміністративного, військового й культурного контролю.

40. Колоніальний фронтір – межа імперської експансії, де відбувається контакт і конфлікт культур, економік та політичних систем.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження, присвяченого аналізу процесу російської імперської експансії XVIII–XIX ст. як комплексного історичного явища, встановлено, що експансіоністська політика Російської імперії була не лише військово-територіальним, а насамперед цивілізаційним і культурно-ідеологічним проєктом. Вона забезпечувала формування нової моделі політичного контролю над багатонаціональними просторами, водночас сприяючи утвердженню імперської ідентичності, заснованої на ідеях «православ'я, самодержавства і народності». У процесі дослідження поставлену мету досягнуто, що дало змогу сформулювати такі узагальнені висновки:

1. Встановлено, що етапи формування імперської політики Росії від Петра I до кінця XIX ст. тісно пов'язані з еволюцією європейської політичної системи. Початкові кроки експансії (Північна війна, поділи Речі Посполитої, війни з Османською імперією) спрямовувалися на здобуття геополітичного статусу великої держави. У подальшому експансія стала основою системної державної стратегії, що поєднувала військові, дипломатичні та правові механізми розширення територій.

2. Визначено, що ідеологічно-дискурсивні основи імперської експансії базувалися на міфологемах «захисту православних», «цивілізаторської місії» та «єдності слов'янських народів». Ці концепти виконували функцію легітимації колоніального панування, виправдовуючи зовнішню агресію релігійними й культурними аргументами. Сформовано також риторичний канон, що поєднував ідеї месіанізму з постулатами імперської величі.

3. З'ясовано, що правові, адміністративні й фіскальні механізми інкорпорації приєднаних територій були засобом не лише інтеграції, а й тотального контролю. Через створення генерал-губернаторств, запровадження військових і податкових систем, а також регламентацію релігійного життя імперія здійснювала політику централізації та русифікації. Ці процеси мали на

меті уніфікацію управлінських структур і підпорядкування місцевих еліт імперській адміністрації.

4. Проаналізовано специфіку колоніальної політики в окремих напрямках експансії: у Західному – ліквідація Речі Посполитої та насадження імперських адміністративних норм; у Південному – війни з Османською імперією та анексія Криму; на Кавказі – тривала військова окупація та підкорення народів; у Східному – освоєння Сибіру, Центральної Азії й вихід до Тихого океану. Кожен із цих напрямів мав власну динаміку, але спільною рисою було поєднання насильства, економічного визиску та ідеологічної асиміляції.

5. Визначено, що Україна посідала ключове місце в імперській стратегії Росії як ресурсний, геополітичний і культурний простір. Ліквідація автономії Гетьманщини, знищення Запорозької Січі та колонізація Півдня стали етапами перетворення України з політичного суб'єкта на провінцію імперії. Водночас українські землі слугували базою для експансії на Балкани й Кавказ, що підкреслює їхню стратегічну роль у російській зовнішній політиці.

6. Порівняльний аналіз показав, що російський тип «континентального колоніалізму» відрізнявся від морських імперій Заходу своєю наземною, поступовою експансією, орієнтованою на включення сусідніх народів у систему імперського управління. На відміну від британської чи французької моделей, російська експансія поєднувала політику асиміляції з адміністративним примусом, створюючи своєрідну «внутрішню колонію».

7. Систематизовано наслідки імперської політики, які мали багатовимірний характер: соціальний – руйнація традиційних структур і поява імперських еліт; культурний – витіснення локальних ідентичностей через політику русифікації; політичний – створення авторитарної централізованої системи управління. Довготривалим результатом стало формування імперського типу мислення, який продовжує впливати на сучасні російські геополітичні практики.

Можна сказати, що російська експансія XVIII–XIX ст. була цілісною державною стратегією, спрямованою на побудову багатонаціональної, але

ієрархічно підпорядкованої імперії. Її наслідки – колоніальна спадщина, політика асиміляції та імперські міфи – залишаються чинниками сучасних міжнародних і цивілізаційних конфліктів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бушанський В. Російська імперська ідеологія: політика міфотворчості. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 4(78). С. 296–306.
2. Кінан Е. Російські історичні міфи. Київ : Критика, 2001. 284 с.
3. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : монографія. Київ : Знання України, 2009. 400 с.
4. Іванов О. Юридичне забезпечення експансії Російської імперії на Балканах (кінець XVIII – друга половина XIX ст.). 2019. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/yurydych_108_2_019.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
5. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії. Париж : Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. 406 с.
6. Іваненко В. В., Кавун М. Е. Від буферного до внутрішнього регіону: еволюція ролі Степової України в управлінській політиці Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст. Чорноморський літопис. 2010. Вип. 2. С. 68–72.
7. Саксонов В. Б. Фіскальна політика Російської імперії як фактор колонізації Південної України у середині XVIII ст. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2001. № 14. С. 202–208.
8. Іванов О. Ю. Причини та передумови російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів (остання чверть XV – середина XIX ст.). Знання європейського права. 2020. № 4. С. 15–19.
9. Бурий А. Р. Культурно-історичний розвиток Росії у XVIII столітті: боротьба тенденцій і труднощі прогресу. Молодий вчений. 2016. № 10. С. 157.
10. Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. Київ : Основи, 2008. С. 224–225.
11. Міносян А. С., Варипаєв О. М., Юрченко Л. Російська імперська політика і українське питання. Національна пам'ять (на вшанування жертв

тоталітаризму) : зб. наук. пр. Львів : Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2023. С. 94–97.

12. Луцкай В. І. Формування російської імперської національної політики щодо поляків. Гілея: науковий вісник. 2018. № 137. С. 84–91.

13. Філінюк А. Г. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. 2015. № 4. С. 102–118.

14. Філатова О. Поділи Речі Посполитої. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки. Луцьк, 2017. № 5(354). С. 104–117.

15. Шеретюк В. М., Карпуніна Т. О., Санжаревський О. І. Вплив російсько-турецького протистояння у контексті східного питання на ліквідацію автономії України другої половини XVIII століття. Актуальні питання у сучасній науці. 2025. № 1(31). С. 1313–1328.

16. Головка О. Місце українського права у правових системах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Law of Ukraine/Pravo Ukraini. 2020. № 1. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2020_1-s10.pdf (дата звернення: 28.10.2025).

17. Міносян А. С., Лещотна Т. О. Ліквідація державності України російським царизмом у XVIII ст. Україна на шляху державотворення: історія та сучасність : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених і студентів (до 25-ї річниці незалежності України), 26 травня 2016 р. Харків : ХДУХТ, 2016. С. 99–100.

18. Mieliekiestsev K., Temirova N. Політика зросійщення України та інших європейських територій Російської імперії: порівняльний аналіз. Eminak: Scientific Quarterly Journal. 2022. № 2(38). С. 43–57.

19. Уварова О. О. Заступницька політика османським християнам в контексті зовнішньополітичного курсу Російської імперії (остання чверть XVIII – початок XIX ст.). Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2014. № 31. С. 200–211.

20. Григорук Н. Внутрішня і зовнішня політика Росії в останній чверті XIX ст. Україна Європа Світ. 2009. С. 249–254.

21. Бурьян М. А. Колоніальна політика Російської імперії на південному Кавказі (кін. 20–40-ві рр. XIX ст.). Історія та географія : зб. наук. пр. Харків : Колегіум, 2013. Вип. 48. С. 62–67.
22. Білий Д., Футулуйчук В. Політика Російської імперії по відношенню до татарського населення Північного Кавказу в другій половині XVIII ст. Схід. 2016. № 2. С. 21–25.
23. Харченко А. Колоніальний проєкт імперії: держава Романових та її єврейські піддані. Інтермарум: історія, політика, культура. 2023. № 13. С. 50–66.
24. Волкова Є. С. Формування російської політики стосовно Османської імперії в останній третині XVIII – на початку XIX ст. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. 2012. № 6(2). С. 23–30.
25. Іванов О. Ю. Грузинська державність як об'єкт російської культурної експансії (XV–XIX ст.). Знання європейського права. 2021. № 1. С. 3–7.
26. Іванов О. Ю. Російська експансія щодо тюркських та угро-фінських народів в еволюційному вимірі (остання чверть XV – середина XIX ст.): історико-правова парадигма. Соціологія права. 2020. № 4. С. 26–30.
27. Гулима О. П. Кримський вектор російської військово-політичної експансії (XVII–XXI ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Львів : Національна академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2018. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hulyma_Oleksandr/Krymskyi_vektor_rosiiskoi_viiskovo-politychnoi_ekspansii_XVIIKhKhI_st.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
28. Додонов Р. О. Про місце війн у російській історії. Збірники наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса. 2017. С. 14–16.
29. İşçi O. Making Sense of Russian Imperialism: Warfare, Domestic Reform, and Absolutism, 1700–1856. Tarih İncelemeleri Dergisi. 2016. Vol. 31, № 2. P. 445–470.

30. Martin A. M. Russia's Nineteenth Century: Thoughts on the State of the Field. *Central European History*. 2018. Vol. 51, № 4. P. 635–639. URL: <https://www.jstor.org/stable/26567866> (дата звернення: 28.10.2025).

31. Hansen J., Hung J., Ira J., Klement J., Lesage S., Simal J. L., Tompkins A. The European Experience : a multi-perspective history of modern Europe, 1500–2000 / ed. by J. Hansen [et al.]. 2023. URL: <https://books.openbookpublishers.com/10.11647/obp.0323.28.pdf> (дата звернення: 28.10.2025).

32. Demchuk R. V. Актуальні міфи імперської ідентичності. Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2017. № 39. С. 63–74.

33. Гісем І. І. Застосування постколоніальної методології до політичних досліджень наслідків російсько-радянського колоніального панування в Україні. *Магістеріум. Політичні студії*. 2016. № 64. С. 26–31.

34. Foust C. M. Russian Expansion to the East Through the Eighteenth Century. *The Journal of Economic History*. 1961. Vol. 21, № 4. P. 469–482.

35. Smith A. K. The Russian Empire, the Russian Nation, and the Problem of the 19th Century. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2018. Vol. 19, № 4. P. 793–811.

36. Morrison A. Metropole, Colony, and Imperial Citizenship in the Russian Empire. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2012. Vol. 13, № 2. P. 327–364.

37. Lieven D. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities. *Journal of Contemporary History*. 1995. Vol. 30, № 4. P. 607–636.

38. Schorkowitz D. Was Russia a Colonial Empire? Shifting Forms of Continental Colonialism: Unfinished Struggles and Tensions. Singapore : Springer Nature Singapore, 2019. P. 117–147.

39. Vulpius R. Civilizing Strategies and the Beginning of Colonial Policy in the Eighteenth-Century Russian Empire. *Enlightened Colonialism: Civilization Narratives and Imperial Politics in the Age of Reason*. Cham : Springer International Publishing, 2017. P. 113–132.

40. Cohen A. Russian Imperialism. 1996. URL: <https://archive.org/details/russianimperiali0000cohe> (дата звернення: 28.10.2025).
41. Bassin M. Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century. *The American Historical Review*. 1991. Vol. 96, № 3. P. 763–794.
42. Becker S. Russia Between East and West: The Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands. *Central Asian Survey*. 1991. Vol. 10, № 4. P. 47–64.
43. Brooks W. The Politics of the Conquest of the Caucasus, 1855–1864. *Nationalities Papers*. 1996. Vol. 24, № 4. P. 649–660.
44. Henze P. B. Russia and the Caucasus. *Studies in Conflict & Terrorism*. 1996. Vol. 19, № 4. P. 389–402.
45. Central Asia, 130 Years of Russian Dominance: A Historical Overview / ed. by E. Allworth. Duke University Press, 1994. URL: <https://archive.org/details/centralasia130ye0000unse> (дата звернення: 29.10.2025).
46. Khan H. Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response. *Pakistan Horizon*. 1996. Vol. 49, № 2. P. 33–57.
47. Aksan V. The One-Eyed Fighting the Blind: Mobilization, Supply, and Command in the Russo-Turkish War of 1768–1774. *The International History Review*. 1993. Vol. 15, № 2. P. 221–238.
48. Anderson M. S. Great Britain and the Russo-Turkish War of 1768–74. *The English Historical Review*. 1954. Vol. 69, № 270. P. 39–58.
49. Dunlop J. B. The Russian Orthodox Church as an “Empire-Saving” Institution. *The International Politics of Eurasia: v. 3: The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*. Routledge, 2016. P. 15–40.
50. Koplatadze T. Theorising Russian Postcolonial Studies. *Postcolonial Studies*. 2019. Vol. 22, № 4. P. 469–489.
51. Lieven D. Russian, Imperial and Soviet Identities. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1998. Vol. 8. P. 253–269.

52. Sunderland W. The 'Colonization Question': Visions of Colonization in Late Imperial Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2000. H. 2. P. 210–232.

53. Pain E. The Imperial Syndrome and Its Influence on Russian Nationalism. *The New Russian Nationalism*. 2016. P. 46–74.

54. Abdukadyrov N. M. The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the 'Eastern Question'. *The Journal of Slavic Military Studies*. 2020. Vol. 33, № 4. P. 608–620.

55. Khoury D. R., Kennedy D. K. Comparing Empires: The Ottoman Domains and the British Raj in the Long Nineteenth Century. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. 2007. Vol. 27, № 2. P. 233–244.

56. Kappeler A. *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History*. London : Routledge, 2001. 480 p.

57. Kivelson V. A., Suny R. G. *Russia's Empires*. New York : Oxford University Press, 2016. 448 p.

58. Burbank J., Cooper F. *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*. Princeton : Princeton University Press, 2011. 528 p.

59. Lukowski J., Zawadzki H. *A Concise History of Poland*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 408 p.

60. Aksan V. *Ottoman Wars, 1700–1870: An Empire Besieged*. London : Routledge, 2007. 620 p.

61. Baddeley J. F. *The Russian Conquest of the Caucasus*. London : Routledge, 1999. 604 p.

62. Jersild A. *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*. Montreal : McGill-Queen's Press-MQUP, 2003. 288 p.

63. Morrison A. *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge : Cambridge University Press, 2021. 640 p.

64. Lincoln W. B. *The Conquest of a Continent: Siberia and the Russians*. Ithaca : Cornell University Press, 2007. 528 p.

65. Riasanovsky N. V. «Nationality» in the State Ideology During the Reign of Nicholas I. *The Russian Review*. 1960. Vol. 19, № 1. P. 38–46.
66. Slezkine Y. *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca : Cornell University Press, 1996. 476 p.
67. Frost R. *The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*. London : Routledge, 2000. 416 p.
68. Hughes L. *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven : Yale University Press, 2000. 640 p.
69. Thaden E. C. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton : Princeton University Press, 2014. 292 p.
70. Halecki O. *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*. Safety Harbor : Simon Publications, 2000. 548 p.
71. Butterwick R., Butterwick-Pawlikowski R. *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792: A Political History*. Oxford : Oxford University Press, 2012. 392 p.
72. Stone D. Z. *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*. Seattle : University of Washington Press, 2001. 392 p.
73. Weeks T. R. *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. 2008. URL: <https://archive.org/details/nationstateinlat0000week> (дата звернення: 29.10.2025).
74. Norman Da. *God's Playground: A History of Poland*. Vol. 2: 1795 to the Present. 1981. URL: <https://archive.org/details/godsplaygroundhi0001davi> (дата звернення: 29.10.2025).
75. Fisher A. W. *The Russian Annexation of the Crimea, 1772–1783*. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 200 p.
76. Black J. *War in the Eighteenth-Century World*. London : Bloomsbury Publishing, 2012. 280 p.
77. Jelavich B. *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. URL: <https://archive.org/details/russiasbalkanent0000jela> (дата звернення: 30.10.2025).

78. Plokhy S. The Gates of Europe: A History of Ukraine. New York : Basic Books, 2017. 432 p.
79. Fisher A. W. The Crimean Tatars. Stanford : Hoover Press, 1978. 278 p.
80. Bitis A. Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815–1833. Oxford : The British Academy, 2006. 566 p. (British Academy Monographs).
81. Jelavich B. History of the Balkans. Vol. 2: Twentieth Century. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 476 p.
82. Anderson M. S. The Eastern Question 1774–1923. London ; Melbourne [etc.] : Macmillan ; New York : St. Martin's Press, 1966. URL: <https://archive.org/details/easternquestion10000ande> (дата звернення: 30.10.2025).
83. Geyer D. Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860–1914. New Haven : Yale University Press, 1987. 385 p.
84. Bodger A. Russia and the End of the Ottoman Empire. The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. London : Routledge, 2005. P. 83–116.
85. Hopkirk P. The Great Game: On Secret Service in High Asia. Oxford : Oxford University Press, 2001. URL: <https://archive.org/details/dli.pahar.3637> (дата звернення: 30.10.2025).
86. Sartori P. Visions of Justice: Sharīʿa and Cultural Change in Russian Central Asia. Leiden : Brill, 2016. 408 p.
87. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley : University of California Press, 1999. Vol. 27. 360 p.
88. Westwood J. N. Endurance and Endeavour: Russian History, 1812–1980. Oxford : Oxford University Press, 1982. URL: <https://archive.org/details/enduranceendeavo0004edwest> (дата звернення: 04.11.2025).
89. Paine S. C. Imperial Rivals: China, Russia and Their Disputed Frontier. Armonk : M. E. Sharpe, 1996. 442 p.
90. Stephan J. J. The Russian Far East: A History. Stanford : Stanford University Press, 1994. 481 p.

91. Forsyth J. A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581–1990. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. URL: <https://archive.org/details/historyofpeoples00fors> (дата звернення: 04.11.2025).
92. Wolff D. To the Harbin Station: The Liberal Alternative in Russian Manchuria, 1898–1914. Stanford : Stanford University Press, 1999. 293 p.
93. Paine S. C. M. The Sino-Japanese War of 1894–1895: Perceptions, Power, and Primacy. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 428 p.

ДОДАТОК А

Етапи імперської експансії Росії (XVIII–XIX ст.)

Період	Регіон / Напрямок	Ключові події	Результати	Історичне значення для імперської політики
1700–1721	Північно-Західний	Північна війна зі Швецією; Ништадтський мир	Вихід до Балтійського моря; заснування Санкт-Петербурга	Початок перетворення Росії на європейську імперію; закріплення статусу «великої держави»
1768–1774	Південний (Османський напрям)	Перша російсько-турецька війна; Кючук-Кайнарджійський мир	Вихід до Чорного моря, протекторат над Кримом, «захист православних»	Формування «східного питання» як головного напрямку зовнішньої політики
1772–1795	Західний	Три поділи Речі Посполитої	Приєднання Правобережної України, Білорусі, Литви	Зміцнення позицій у Центрально-Східній Європі, поширення імперського управління
1783	Кавказький	Георгіївський трактат із Картлі-Кахетією	Початок інтеграції Кавказу до імперії	Створення плацдарму для подальшої експансії на Кавказі
1806–1812	Балканський / Дунайський	Російсько-турецька війна; Бухарестський мир	Автономія Сербії, вплив у Молдавії та Валахії	Міжнародне визнання російського посередництва у справах Балкан
1828–1829	Південний	Війна з Османською імперією; Адріанопольський мир	Автономія Греції, Сербії, Молдавії та Валахії	Кульмінація експансії під гаслом «визволення православних народів»
1853–1856	Південний / Крим	Кримська війна; Паризький мир	Поразка Росії, втрата впливу на Балканах	Криза імперського міфу, початок переосмислення

				зовнішньої політики
1817 –1864	Кавказький	Кавказька війна; підкорення Шаміля	Остаточне завоювання Північного Кавказу	Утвердження військово-адміністративного контролю; депортації, колонізація
1860 –1885	Центральноазійський / Східний	Приєднання Кокандського, Хівинського, Бухарського ханств	Створення Туркестанського генерал-губернаторства	Розширення імперії до меж із Британською Індією; «Велика гра»
1858 –1860	Далекосхідний	Айгунський і Пекінський договори з Китаєм	Приєднання Амурського краю та Примор'я; заснування Владивостока	Вихід до Тихого океану; початок морської експансії
1877 –1878	Південний (Балкани)	Російсько-турецька війна; Берлінський конгрес	Тимчасове зростання впливу на Балканах	Перехід від військової до «м'якої» дипломатичної експансії
Кінець XIX ст.	Далекий Схід	Будівництво Транссибірської магістралі; оренда Порт-Артура	Економічне освоєння Сибіру, експансія в Маньчжурії	Перетворення імперії на євразійську потугу
1904 –1905	Далекий Схід	Російсько-японська війна	Поразка; втрата Порт-Артура й Маньчжурії	Початок занепаду імперського впливу в Азії

ДОДАТОК Б

**Порівняльна характеристика типів колоніалізму: Російська,
Британська та Османська імперії (XVIII–XIX ст.)**

Критерій	Російська імперія	Британська імперія	Османська імперія
Тип колоніалізму	Континентальний, експансія суходолом	Морський, заморський	Регіональний, територіальний, багатонаціональний
Просторова динаміка	Безперервне розширення на суміжні території – від Балтики до Тихого океану	Контроль морських шляхів, колонії на різних континентах	Утримання підкорених регіонів Південно-Східної Європи, Близького Сходу, Північної Африки
Основні цілі експансії	Геополітичне домінування, контроль ресурсів, вихід до морів	Економічна вигода, торгівля, доступ до сировини	Утримання васальних територій і контроль над торгівлею та податками
Політичний механізм управління	Військово-бюрократичний контроль, інтеграція через адміністрацію	Система протекторатів і колоній із місцевою автономією	Система еялетів (провінцій) із підзвітними пашами
Правовий статус підкорених народів	Обмежена правосуб'єктність, введення імперського законодавства	Варіативність – залежно від статусу колонії	Місцеве мусульманське право (шаріат) та імперські фірми
Культурна політика	Русифікація, православна місія, освітня асиміляція	Англізація, місіонерство, культурний обмін	Ісламізація, терпимість до «народів Книги»
Економічна модель	Екстрактивна: використання природних ресурсів, праці місцевих народів	Меркантилістська, орієнтація на морську торгівлю і промислові ресурси	Податкова модель залежності, орієнтація на сільське господарство
Ідеологічна основа	«Православ'я – самодержавство – народність»,	«Цивілізаторська місія», «білий тягар»	«Дар аль-іслам» (територія ісламу),

	месіянiзм, «захист слов'ян»		універсалізм Османської держави
Форма опору підкорених народів	Військові повстання, релігійний спротив, національні рухи	Антиколоніальні революції, громадянські рухи	Відцентрові і сепаратистські рухи, національні визвольні війни
Результат і колоніальної політики	Формування євразійського імперського простору; внутрішні конфлікти	Створення глобальної імперії; формування системи капіталізму	Поступовий занепад; втрата територій і трансформація в національну державу
Характер спадщини	Постколоніальні конфлікти, асиміляційна травма, імперський міф	Англомовний культурний простір, спадщина права та інституцій	Складна етноконфесійна мозаїка, спроби ревіталізації через національні держави

ДОДАТОК В

**Методичні рекомендації для вчителя щодо викладання теми
«Російська імперська експансія XVIII–XIX ст.»**

Елемент уроку / напрямок роботи	Методичні рекомендації	Очікуваний результат
1. Мотиваційний етап	Починати урок із актуалізації сучасного контексту (вплив імперської спадщини на сучасну політику). Застосувати проблемне питання: «Чому імперії прагнули розширення?»	Учні усвідомлюють зв'язок історичних процесів XVIII–XIX ст. із подіями сучасності.
2. Робота з історичними джерелами	Використати уривки договорів (Кючук-Кайнарджійського, Георгіївського, Айгунського), мемуари та карти експансії. Застосувати груповий аналіз джерел.	Формування навичок критичного мислення, уміння працювати з автентичними історичними матеріалами.
3. Використання візуальних матеріалів	Залучати історичні карти, картини, схеми. Рекомендується цифрова візуалізація через Google Maps або інтерактивні карти «Історія імперій».	Краще просторове розуміння експансії; підвищення зацікавленості.
4. Дискусії та дебати	Організувати рольову дискусію: «Російський офіцер – кавказький горець – британський дипломат». Обговорити наслідки імперської політики.	Формування громадянських компетентностей, повага до культурних відмінностей.
5. Інтеграція з громадянською освітою	Обговорення тем: «Свобода народів і права людини», «Імперія vs демократія». Створити спільний міжпредметний проєкт «Деколонізація пам'яті».	Усвідомлення сучасних громадянських цінностей через історичний контекст.
6. Проєктна діяльність	Запропонувати міні-проєкти: «Мапа експансії Російської імперії», «Міфи імперії», «Постаті спротиву».	Розвиток дослідницьких та презентаційних навичок, вміння працювати в команді.

7. Формувальне оцінювання	Використати метод «Щоденник рефлексії» або самооцінку в Google Forms. Оцінювати не лише знання, а й аргументацію, толерантність, критичне мислення.	Комплексна оцінка компетентностей і особистісного розвитку.
----------------------------------	--	--